

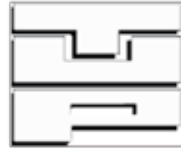

POD REDAKCJĄ
Piotra Banaszuka i Jerzego Tokajuka

Białystok 2017

POLITECHNIKA BIAŁOSTOCKA

TOWARZYSTWO URBANISTÓW POLSKICH
ODDZIAŁ W BIAŁYMSTOKU

PROBLEMY PLANOWANIA PRZESTRZENNEGO
TOM 1
PODLASKIE FORUM URBANISTÓW 2012–2016

POD REDAKCJĄ
Piotra Banaszuka i Jerzego Tokajuka

Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej
Białystok 2017

Recenzenci:

prof. zw. dr hab. inż. arch. Wojciech Kosiński
dr hab. inż. Halina Lipińska

Redaktorzy naukowemu tomu:

dr hab. Piotr Banaszuk, prof. nadzw. PB
dr inż. arch. Jerzy Tokajuk

Zespół redakcyjny:

prof. dr hab. inż. Józefa Wiater
dr hab. arch. Bartosz Czarnecki, prof. PB
dr inż. arch. Maciej Kłopotowski
dr inż. Henryk Jaros
mgr inż. arch. Andrzej Chwalibóg

Redaktor wydawnictwa:

Elżbieta Dorota Alicka

Projekt okładki:

mgr inż. arch. Andrzej Chwalibóg
mgr inż. arch. Maria Olędzka

© Copyright by Politechnika Białostocka, Białystok 2017

ISBN 978-83-65596-13-0 ISBN 978-83-65596-25-3 (eBook)

Publikacja jest udostępniona na licencji

Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0
(CC BY-NC-ND 4.0)

Pełna treść licencji dostępna na stronie

creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.pl

Publikacja jest dostępna w Internecie na stronie Oficyny Wydawniczej PB

Redakcja techniczna, skład i druk:

Oficina Wydawnicza Politechniki Białostockiej

Nakład: 70 egz.

Oficina Wydawnicza Politechniki Białostockiej

ul. Wiejska 45C, 15-351 Białystok

tel.: 85 746 91 37, fax: 85 746 90 12

e-mail: oficina.wydawnicza@pb.edu.pl

www.pb.edu.pl

Spis treści

Wprowadzenie	
Idea Podlaskiego Forum Urbanistów	
<i>Andrzej Chwalibóg, Jerzy Tokajuk, Henryk Jaros</i>	5
Rozdział I	
Białystok w okresie przekształceń przestrzennych – idea urbanistyczna i jej realizacja.	
Opracowania urbanistyczne planów ogólnych Białegostoku w latach 1938–1958	
<i>Piotr Firsowicz, Michał Chodorowski, Maciej Kłopotowski</i>	22
Rozdział II	
Stan i ochrona środowiska przyrodniczego Białegostoku	
<i>Włodzimierz Kwiatkowski, Beata Matowicka</i>	46
Rozdział III	
Droga wodna łącząca Wielkie Jeziora Mazurskie z Kanałem Augustowskim i Niemnem	
jako alternatywna strategia rozwoju turystyki w obszarach cennych przyrodniczo	
<i>Henryk Jaros</i>	59
Rozdział IV	
Konflikty i różnice interesów w zagospodarowaniu przestrzeni	
a dobro wspólne w systemie planowania przestrzennego	
<i>Bartosz Czarnecki</i>	78
Rozdział V	
Planowanie przestrzenne na obszarach cennych przyrodniczo	
w gminach województwa podlaskiego	
<i>Jerzy Tokajuk, Piotr Banaszuk</i>	88
Rozdział VI	
Powrót do centrum – raport pokongresowy	
<i>Bartosz Czarnecki</i>	109
Rozdział VII	
Percepcja krajobrazu i wnętrza architektoniczno-urbanistycznych	
<i>Maciej Kłopotowski, Dorota Gawryluk</i>	115
Streszczenie	
<i>Jerzy Tokajuk</i>	128
Summary	
<i>Jerzy Tokajuk</i>	129

Szanowni Państwo

Mamy przyjemność przekazać Państwu pierwszy tom monografii dotyczącej cyklu wydarzeń, poruszających problematykę planowania przestrzennego, organizowanych w ramach Podlaskiego Forum Urbanistów w okresie 2012–2016 przez Towarzystwo Urbanistów Polskich Oddział w Białymstoku, Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska Politechniki Białostockiej oraz Studenckie Koło Naukowe Ruralistów i Urbanistów „Planista”.

Mamy nadzieję, że publikacja ta zostanie przyjęta przez Czytelników z dużym zainteresowaniem i zapoczątkuje wydanie kolejnych tomów monografii dotyczących następnych forów.

Dziękujemy wszystkim autorom publikowanych materiałów za opracowanie artykułów, współpracę z redakcją oraz wszystkim zaproszonym gościom, którzy zechcieli wziąć udział w dyskusjach, członkom TUP Oddziału w Białymstoku, pracownikom naukowo-dydaktycznym Wydziału Budownictwa i Inżynierii Środowiska oraz studentom kierunku gospodarka przestrzenna, którzy włożyli wysiłek w organizację forum.

*prof. dr hab. inż. Józefa Wiater
Dziekan Wydziału Budownictwa i Inżynierii Środowiska
Politechniki Białostockiej*

*dr inż. arch. Jerzy Tokajuk
Prezes Zarządu Towarzystwa Urbanistów Polskich
Oddział w Białymstoku*

Wprowadzenie

Idea Podlaskiego Forum Urbanistów

mgr inż. arch. Andrzej Chwalibóg

dr inż. arch. Jerzy Tokajuk

Towarzystwo Urbanistów Polskich Oddział w Białymstoku

dr inż. Henryk Jaros

Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska Politechniki Białostockiej

1. Wstęp

Planowanie przestrzenne obejmuje swym zakresem całą przestrzeń naszej egzystencji. Przestrzeń tę wypełniamy naszymi działaniami, które zdaniem Arystotelesa podzielić można na trzy rodzaje *czynności (trybów życia)* – teorię, działanie i twórczość¹. Pamiętać musimy przy tym, że praca teoretyczna, nawet połączona z praktyką dydaktyczną, jak również działania obejmujące projektowanie wraz z realizacją, pozbawione jednak odwagi oraz inwencji prowadzących do nowych rozwiązań, będą martwe. Dopiero twórczość, tak często niedoceniana na uczelniach i w urzędach, na pierwszym miejscu stawiając syntezę, daje świadomość koniecznej współzależności owych działań.

Dyskusje, w których powyższe twierdzenie ujawnia się jedynie fragmentarycznie, mogą nam zaofiarować w najlepszym razie wyłącznie niedoskonałe doświadczenie wspomnianej syntezy. Stąd wypływa potrzeba spotkań, których celem stanie się nieco heurystyczne, ale poparte zawodowym przeżyciem, wsparcie teorii oraz działania poprzez ich uzupełnienie o brakujący element arystotelesowej trójcy. Takie zadania zostały postawione Podlaskiemu Forum Urbanistów.

Termin „forum” oznaczał pierwotnie miejsce, przy którym skupione były najważniejsze obiekty publiczne. Nasze dzisiejsze jego rozumienie wiąże się raczej z bogatym doświadczeniem, płynącym z organizowanych licznie spotkań tak samo zwanych. Ta rozbieżność znaczeń pozwala łatwiej dostrzec potencjał, który sugeruje nam, by wykraczać poza teorię, wkraczając śmiało w sferę praktyki. Krótko mówiąc, należy zauważyć specyfikę wiedzy, którą na co dzień zajmują się uczestnicy forum i już we wstępie wskazać tropy, którymi dyskusja winna podążać, by jej owocem stała

¹ W. Tatarkiewicz, *Dzieje sześciu pojęć*, Warszawa 1975, s. 10.

się monografia.² Wydaje się, że polega owa specyfika w pierwszym rzędzie na śmiałości stawiania hipotez, tak charakterystycznych dla spotkań na forach. Po wtóre, jej wyznacznikiem będzie dynamiczne poszukiwanie rozwiązań ułatwiających przełamanie paradygmatów. Trzecią, równie istotną cechą naszej dyskusji, tylko pozornie sprzeczną z poprzednią, jest praca nad heurystyką niewymagającą kruszenia wspomnianych powyżej paradygmatów. Możliwe jest to dzięki udziałowi podmiotów prezentujących odmienne perspektywy w podejściu do spójnego tematu. Forum winno zatem sprzyjać tworzeniu się *badawczych wspólnot problemowych*. Jest to niewątpliwie szczególnie pożądane, jako że, jak pisze Michał Kleiber, *nie ma jednego, idealnego modelu funkcjonowania sfery nauki w strukturze państwa i nic nas w związku z tym nie zwalnia od myślenia i poszukiwania modelu najwłaściwszego w dzisiejszej Polsce. W procesach takich wielkie znaczenie mają specjaliści o wiedzy wykraczającej poza jedną, tradycyjną dyscyplinę naukową, zdolni do integrującego spojrzenia na duże obszary badawcze. Mówimy wtedy o tworzeniu się badawczych wspólnot problemowych (w odróżnieniu od wspólnot dyscyplinowych, typowych dla tradycyjnego, „uniwersyteckiego” modelu uprawiania badań naukowych)*³. Warto wreszcie dodać, iż forum w naturalny sposób odpowiadać musi na aktualne, istotne problemy, na co niewątpliwie wpływ ma powszechne wołanie o związek między nauką a życiem. Nieco innym ujęciem, a przez to pogłębieniem powyższej problematyki, przekonującym do zasadności stosowania formuły forum do spraw, które są, tak jak przestrzeń nas otaczająca, powszechne, będą odpowiedzi na poniższe trzy pytania:

Dlaczego właśnie forum ?

Rządzi nim *kairos*, co z greckiego znaczy właściwy moment dla danej sprawy, co już starożytni doceniali, a dzisiejsze przyśpieszenie biegu wydarzeń coraz większą wagę nadaje rozwiązywaniu problemów szczególnie związanych z życiem codziennym i dobrem wspólnym.

Dlaczego właśnie planowanie przestrzenne?

Jest to dziedzina ogarniająca ogromną liczbę problemów badawczych, twórczych i praktycznych. Zakres ten uzasadnia metodę konfrontacji, przyspieszającą falsyfikację

² *Monografia to opracowanie naukowe zawierające spójne tematycznie referaty wygłoszone na konferencji lub konferencjach naukowych, zalicza się do osiągnięć naukowych i twórczych jednostki naukowej, jeżeli spełnia łącznie następujące warunki:*

- 1) stanowią spójne tematycznie, recenzowane opracowania naukowe;
- 2) zawierają bibliografię naukową;
- 3) posiadają objętość co najmniej 6 arkuszy wydawniczych;
- 4) są opublikowane jako książki lub odrębne tomy;
- 5) przedstawiają określone zagadnienie w sposób oryginalny i twórczy.

Natomiast przez „rozdział w monografii” należy rozumieć opracowanie naukowe o objętości co najmniej 0,5 arkusza wydawniczego. (Definicja monografii obowiązująca od 2013 r. na podstawie Rozporządzenia MNiSW z 13 lipca 2012 r. w sprawie kryteriów i trybu przyznawania kategorii naukowej jednostkom naukowym – Dz. U. z 2012 r., poz. 877 – § 8.1 p. 2, 4).

³ M. Kleiber, *Światowe tendencje w nauce*, Forum Akademickie, 5/1999.

cję, która zdaje się niezbędna, by zmienić doktrynę urbanistyczną w tych punktach, w których się nie sprawdza.

Dlaczego organizatorami są wyższa uczelnia oraz stowarzyszenie urbanistów?

Są to podmioty merytorycznie odpowiedzialne za jakość planowania przestrzennego. Cięży na nich obowiązek upowszechniania wiedzy i twórczości na użytek pragmatyki.

Dlatego pojawiła się potrzeba spotkań, by nieco heurystycznie, ale z zawodowym przeżyciem, wesprzeć wzajemnie wiedzę teoretyczną oraz praktyczne działanie. Takie zadania zostały postawione Podlaskiemu Forum Urbanistów.

W 2011 roku z inicjatywy białostockiego oddziału Towarzystwa Urbanistów Polskich zostało zawarte z Politechniką Białostocką porozumienie partnerskie. Porozumienie podpisali ówczesny Prorektor Politechniki Białostockiej ds. Rozwoju i Współpracy Lech Dzienis i Prezes Zarządu Białostockiego Oddziału Towarzystwa Urbanistów Polskich Jerzy Tokajuk. Porozumienie przygotował Zarząd Oddziału TUP w składzie:

Jerzy Tokajuk	–	prezes,
Zdzisław Plichta	–	wiceprezes,
Helena Ostasiewicz	–	sekretarz,
Wiesława Rożek	–	skarbnik,
Andrzej Chwalibóg	–	członek,
Eulalia Matwiejuk	–	członek,
Marta Ramotowska	–	członek.

Ze strony Politechniki Białostockiej w przygotowaniu dokumentu uczestniczyli dziekan Wydziału Budownictwa i Inżynierii Środowiska Józefa Wiater i Henryk Jaros – członek TUP.

Zawarte porozumienie dotyczyło współpracy w zakresie:

- 1) wzajemnej wymiany wiedzy, informacji, opinii dotyczących zagospodarowania przestrzennego,
- 2) wspólnego upowszechniania wiedzy z zakresu zagospodarowania przestrzennego,
- 3) promocji działalności uczelni i stowarzyszenia,
- 4) programowania i realizacji procesu dydaktycznego na kierunku: gospodarka przestrzenna.

Sygnatariusze porozumienia zakładali, że współpraca będzie realizowana przez:

- 1) gromadzenie, rozwijanie i upowszechnianie wiedzy o zasadach gospodarowania przestrzenią,
- 2) krzewienie kultury użytkowania przestrzeni,
- 3) współpracę z organami rządowej i samorządowej administracji publicznej,
- 4) współpracę w zakresie programów studiów, tematów prac dyplomowych, semestralnych, praktyk studenckich,
- 5) współpracę z samorządami zawodowymi i gospodarczymi oraz innymi organizacjami pozarządowymi działającymi w sferze gospodarki przestrzennej.

W wyniku porozumienia rozpoczęto organizację spotkań w ramach Podlaskiego Forum Urbanistów (PFU), realizujących jedno z ważniejszych jego ustaleń – krzewienie idei kultury użytkowania przestrzeni. Formuła spotkań składa się z prezentacji konkretnego problemu w postaci referatu wprowadzającego w jego istotę wraz z kontekstem, po czym następuje dyskusja panelowa, którą kończy krótka dyskusja plenarna i podsumowanie moderatora. Zamiarem organizatorów było poruszanie spraw aktualnych, o zasięgu lokalnym i regionalnym, a także dotyczących ogólnych problemów z zakresu gospodarki przestrzennej. Wybierano tematy już nagłośnione toczącą się dyskusją lub odkrywano dostrzeżone możliwości. W panelu dyskusyjnym jako stali uczestnicy biorą udział przedstawiciele TUP i Wydziału Budownictwa i Inżynierii Środowiska Politechniki Białostockiej. W zależności od tematyki do panelu dyskusyjnego zapraszane są także osoby profesjonalnie i funkcyjnie związane z omawianą sprawą. Szczególnie ważne było nawiązanie współpracy z organami administracji samorządowej, z województwem podlaskim, miastem Białystok i gminami strefy podmiejskiej Białegostoku, reprezentowanymi przez Marszałka Województwa Podlaskiego i Podlaskie Biuro Planowania Przestrzennego, Prezydenta Miasta Białegostoku i Departament Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku oraz burmistrzów miast i wójtów gmin w obszarze strefy podmiejskiej Białegostoku. Nadzieję na przyszłość pozwala zachować okoliczność żywego udziału w Podlaskim Forum Urbanistów studentów z Koła Naukowego Ruralistów i Urbanistów „PLANISTA” pod opieką Henryka Jarosa.

Przechodząc do specyfiki publikacji poświęconej prezentacji tego, co się wydarzyło, co powiedziano i co jest godne utrwalenia (co spełnia kryteria monografii), należy uwzględnić konieczność uzupełnienia referatów wprowadzających podsumowaniem plonu dyskusji panelowej i plenarnej. Dopiero wybór tematów, dotyczących Białegostoku (I, II, IV, VII Forum) i regionu (III, V Forum) oraz ogólnej sytuacji w planowaniu przestrzennym (VI Forum i częściowo V i VII), zyska uzasadnienie z racji ich aktualności i ważności. Powstały one dzięki zaangażowaniu w dyskusji uczestników Forum i stanowiły konsekwencję konfrontacji poglądów nadawców z oczekiwaniami odbiorców. Ta wspólna cecha wszystkich spotkań powodowała, że ich plon wiązał się z krajową dyskusją o obowiązującym prawie i kryzysie w obowiązującej doktrynie urbanistycznej, widocznym w praktyce uprawiania krajobrazu. A konkretnie chodzi o to, co tu, w bezpośrednim kontakcie z rzeczywistością, w zderzeniu poglądów projektantów, przedstawicieli administracji i władzy samorządowej z wolą mieszkańców i inwestorów, powiedziano sobie wzajemnie.

Dalszym zamierzeniem inicjatorów Forum jest wzmocnienie oddziaływania spotkań i poprzez publikację monografii skłonienie do refleksji oraz do uruchomienia działań rozwiązujących wskazane problemy, wykorzystujących szanse i likwidujących zagrożenia. Przykładem wskazania szansy rozwoju jest prezentacja idei zagospodarowania terenów turystycznych rzeki Czarnej Hańczy oraz drogi wodnej łączącej jeziora mazurskie z Kanałem Augustowskim (III Forum). Udział w dyskusji społecznej

dotyczącej zagospodarowania terenów w rejonie Dojlid (IV Forum) oraz ochrony środowiska naturalnego w mieście (II Forum) było próbą ukierunkowania działań prowadzących do dobra wspólnego poprzez wskazanie zagrożeń. Natomiast V Forum, dotykając wprawdzie kwestii ściśle lokalnej, poprzez wyjątkowo wiarygodny materiał wejściowy do dyskusji o sytuacji planistycznej w regionie prowadziło do diagnozy ogólnej, dotyczącej skutków obowiązującego prawa w planowaniu przestrzennym. Można powiedzieć, iż zapowiadało temat kolejnego VI Forum, na którym została przedstawiona – jako tendencja światowa – doktryna powrotu do centrum, co zdominowało obrady ostatniego Kongresu Urbanistyki Polskiej. Prezentacja wykazała szczególne znaczenie tej doktryny dla Białegostoku, wywołując dyskusję o istotnych kwestiach związanych z rozwojem miasta. Podczas dyskusji dało się zauważyć problemy związane z budowaniem metropolii Polski północno-wschodniej. Był to ważny sygnał, że doświadczane tu i teraz problemy mają wymiar powszechny i są przedmiotem debaty krajowej.

Publikowane w monografii treści stanowią materiał bardziej otwierający rozważania niż je zamykający. Taki był charakter spotkań – wprowadzenia merytoryczne i dyskusje, które nie mogły dać jednoznacznych rozwiązań. Tym bardziej, że poruszane problemy są zauważane w całej Polsce, a nawet dotyczą skali globalnej, co staje się czymś naturalnym w dzisiejszych czasach. Są to zagadnienia dotyczące wielu problemów, których rozwiązanie wymaga pogodzenia wolności z jej nieuniknionym ograniczeniem, w świecie permanentnego naruszania granic i rozchwianych wartości oraz różnic trudnych do pogodzenia.

Publikacja jest adresowana do urbanistów, pracowników dydaktyczno-naukowych uczelni, studentów kierunków związanych z urbanistyką, ochroną krajobrazu, środowiska i gospodarką przestrzenną, pracowników administracji państwowej i samorządowej zajmujących się rozwojem lokalnym i regionalnym, jak też władz lokalnych i polityków reprezentujących region w parlamencie.

2. Chronologia wydarzeń

I Podlaskie Forum Urbanistów

Pierwsze spotkanie inauguracyjne odbyło się na Wydziale Budownictwa i Inżynierii Środowiska Politechniki Białostockiej 20 listopada 2012 roku i miało charakter informacyjny dotyczący nowej wspólnej inicjatywy. Tematem I Forum była historia rozwoju przestrzennego Białegostoku. Prezentację wprowadzającą, przygotowaną na podstawie planów zagospodarowania przestrzennego sporządzonych w latach 1938–1994, przedstawił Piotr Firsowicz, dyrektor Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku (il. 1).

Il. 1. Piotr Firsovicz w trakcie inauguracyjnej prezentacji; fot. H. Jaros, 2012

Il. 2. Uczestnicy I Podlaskiego Forum Urbanistów; fot. H. Jaros, 2012

Warto zwrócić uwagę na niespodziewane odnalezienie w zasobach Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku oryginalnych dokumentów planistycznych m. in. z okresu przedwojennego z lat 1938–1939, planu autorstwa I. F. Tłoczka, planu S. Bukowskiego z 1946 roku, planu I. F. Tłoczka i S. Zielińskiego z 1948 roku, planów opracowanych przez zespoły planistów z udziałem H. Majchera w latach 1953–1958.

Można to uznać za symboliczne potwierdzenie ciągłości planistycznej, która została naruszona w trakcie reformy organizacyjnej Urzędu Miejskiego w latach dwudziestych, kiedy zlikwidowano w Białymstoku samodzielną pracownię urbanistyczną. Odbudowa planistycznych struktur administracyjnych rozpoczęła się ponownie w momencie utraty ważności obowiązujących planów zagospodarowania przestrzennego w 2003 roku poprzez reaktywację Miejskiej Pracowni Urbanistycznej jako referatu w nowo utworzonym Wydziale Planowania i Zagospodarowania Przestrzennego. Proces ten właściwie trwa do dzisiaj. Nadal da się zauważyć wątpliwości co do kwestii braku w strukturze organizacyjnej Urzędu Miejskiego podmiotu odpowiadającego w mieście za całość zagospodarowania przestrzennego – od planowania miejscowego do realizacji, czyli architekta miasta.

II Podlaskie Forum Urbanistów

14 marca 2013 roku odbyło się na Wydziale Budownictwa i Inżynierii Środowiska Politechniki Białostockiej drugie spotkanie z cyklu Podlaskiego Forum Urbanistów. Spotkanie dotyczyło przemian środowiska przyrodniczego spowodowanego urbanizacją Białegostoku i strefy podmiejskiej.

Prezentację wprowadzającą do dyskusji wygłosił członek Towarzystwa Urbanistów Polskich Włodzimierz Kwiatkowski – specjalista w dziedzinie problematyki

Il. 3. Dziekan Józefa Wiater w trakcie otwarcia II Podlaskiego Forum Urbanistów; fot. H. Jaros, 2013

Il. 4. Uczestnicy II Podlaskiego Forum Urbanistów; fot. H. Jaros, 2013

przyrodniczej związanej z planowaniem przestrzennym, często zapraszany do opracowań eksperckich, członek Miejskiej Komisji Urbanistycznej. Uzupełnieniem była prezentacja, którą przedstawili Henryk Jaros oraz studenci ze Studenckiego Koła Ruralistów i Urbanistów na Wydziale Budownictwa i Inżynierii Środowiska Politechniki Białostockiej „Planista”. W panelu dyskusyjnym wzięli udział dyrektor Regionalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska w Białymstoku Lech Magrel, Valeriy Ezerskiy z Wydziału Budownictwa i Andrzej Chwalibóg – członek zarządu białostockiego oddziału Towarzystwa Urbanistów Polskich.

Prezentacja wprowadzająca, skoncentrowana na sugestywnym przedstawieniu licznych przykładów naruszenia dóbr naturalnych, ukazując również, ile traci miasto jako przestrzeń funkcjonalna i estetyczna, spowodowała duże poruszenie podczas dyskusji panelowej i plenarnej. Jednak wywołana burza mózgów skoncentrowana była na licytacji negatywnych przykładów, co przesłoniło oczekiwaną refleksję nad ewentualnymi działaniami naprawczymi. Dyskusja, może nie wprost, wykazała, że niezbędne są poszukiwania nowych metod działań – poza tymi, które, jak widać, się nie sprawdzają – poczynając od legislacji, co w istotny sposób może wpłynąć na dotychczasową politykę w tym zakresie. W celu spójnego i skutecznego działania należy synergicznie związać prawo z wiedzą. Podstawy prawne są zawarte w Konstytucji, chodzi o ład przestrzenny oraz zasadę zrównoważonego rozwoju.

Przesłanie wynikające z prezentacji i dyskusji jest dość pesymistyczne. Wygląda na to, że nie stać nas na utrzymanie niezabudowanych otwartych terenów przyrodniczych, szczególnie w dolinie rzeki Białej, które są systematycznie zabudowywane i przekształcane. Ponadto okazuje się, że w Białymstoku w przeliczeniu na jednego mieszkańca jest trzykrotnie mniej terenów zieleni urządzonej niż na przykład w Katowicach. Co prawda większość terenów doliny jest już objęta planami miejscowymi

zakazującym i ograniczającymi zabudowę, jednak czy jako miasto jesteśmy w stanie oprzeć się presji inwestorów? Problemem w dzisiejszym stanie prawnym i świadomości społecznej jest prywatna własność gruntów. Wydaje się, że skomunalizowanie tych terenów przez miasto może być najpewniejszym rozwiązaniem owej kwestii. Ale czy realnym?

III Podlaskie Forum Urbanistów

W dniu 5 grudnia 2013 roku podczas trzeciego spotkania Podlaskiego Forum Urbanistów poruszono problem inwestycji turystycznych w obszarach o cennych wartościach przyrodniczych i krajobrazowych. Zaprezentowano koncepcję budowy drogi wodnej między Wielkimi Jeziorami Mazurskimi a Kanałem Augustowskim oraz koncepcję budowy stanic turystycznych na szlaku Czarnej Hańczy i Kanału Augustowskiego.

W dyskusji wywołanej pytaniem: *Czy inwestycje w infrastrukturę turystyczną na obszarach o cennych wartościach przyrodniczych i krajobrazowych są korzyścią czy zagrożeniem dla tych obszarów i dla regionu* udział wzięli:

Aleksander Berebenya – Konsul Generalny Republiki Białoruś,

Jacek Piorunek – członek Zarządu Województwa Podlaskiego,

Cezary Cieślukowski – Prezes Zarządu Stowarzyszenia Lokalna Grupa Rybacka Pojezierze Suwalsko-Augustowskie,

Agnieszka Zyzła z Podlaskiej Regionalnej Organizacji Turystycznej i jednocześnie prowadząca działalność gospodarczą w branży turystycznej,

Andrzej Chwalibóg reprezentujący Towarzystwo Urbanistów Polskich Oddział w Białymstoku.

Z dyskusji, zainspirowanej prezentacjami Henryka Jarosa z Wydziału Budownictwa i Inżynierii Środowiska Politechniki Białostockiej i Burmistrza Miasta Augustowa Kazimierza Kożuchowskiego, można było wywnioskować, że idea budowy drogi wodnej z Giżycka do Augustowa, pomimo atrakcyjności turystycznej może budzić obawy związane z ochroną przyrody i utrzymaniem bilansu hydrologicznego. Koszt tej inwestycji szacuje się na około miliard złotych. Po opracowaniu ogólnej koncepcji aż w 22 wariantach przebiegu trasy kanału obecnie nie są prowadzone dalsze działania.

Skierowano natomiast uwagę na uzasadnioną potrzebę zagospodarowania szlaku Czarnej Hańczy i Kanału Augustowskiego. Zarówno przewidywany koszt (około 20 mln złotych), jak i istniejący potencjał (inwestycje na bazie dawnych stanic PTTK) oraz przewidywalne w krótszym okresie efekty stanowią przekonującą argumentację. Jednak mając na celu wartość dodaną płynącą z połączenia tych przedsięwzięć oraz możliwości etapowania działań, organizatorzy spotkania wystosowali apel do władz państwowych i samorządowych oraz parlamentarzystów o zaangażowanie się podmiotów publicznych i podjęcie konkretnych działań w celu kontynuowania projektu szlaku wodnego łączącego Wielkie Jeziora Mazurskie z Kanałem Augustowskim oraz opracowania koncepcji zagospodarowania przestrzennego terenów w obszarze

Il. 5. Koncepcja stacji Frącki; źródło: materiały PTTK Oddział w Augustowie, 2013

Czarnej Hańczy i Kanału Augustowskiego. Jedynym adresatem, który odpowiedział na wystąpienie, był Wojewoda Podlaski Maciej Żywno, który stwierdził, że nie jest organem właściwym w zakresie poruszonych kwestii. Marszałek i parlamentarzyści nie odnieśli się w żaden sposób do powyższej inicjatywy.

IV Podlaskie Forum Urbanistów

W programie IV Podlaskiego Forum Urbanistów, które odbyło się 26 marca 2014 roku, przewidziano prezentację na temat: *Konflikty i różnice interesów w zagospodarowaniu przestrzeni a dobro wspólne w systemie planowania przestrzennego* przygotowaną przez Bartosza Czarneckiego, profesora Wydziału Architektury Politechniki Białostockiej.

Do dyskusji na temat: *Jaka jest rola podmiotów biorących udział w zagospodarowaniu przestrzeni w kontekście projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego części osiedli Dojlidy i Skorupy w Białymstoku (rejon ulic: Baranowickiej, Ciołkowskiego i Plażowej)* zostali zaproszeni:

Marek Budzyński – Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej,

Andrzej Chwalibóg – członek zarządu Towarzystwa Urbanistów Polskich Oddział w Białymstoku,

Bartosz Czarnecki – Wydział Architektury Politechniki Białostockiej,

Roman Dubowski – członek zarządu Business Center Club,

Magdalena Godlewska – wiceprezes zarządu Biaform S.A.

Piotr Kempisty – członek zarządu stowarzyszenia Białostocka Przestrzeń Publiczna,

Andrzej Meyer – zastępca Prezydenta Miasta Białegostoku,

Maciej Rowiński-Jabłokow – mieszkaniec osiedla Dojlidy.

Do tematu, który z założenia miał być generalną próbą racjonalnego rozstrzygnięcia konfliktów zasygnalizowanych we wstępie, referat Bartosza Czarneckiego stanowił memento dla działań pochopnych, uświadamiając konieczność przemys-

śleń prowadzących do zachowania ładu przestrzennego i zrównoważonego rozwoju – wartości nakazanych już w Konstytucji prawu miejscowemu. To była teoria, natomiast twórczość planistyczna, w postaci zaprezentowanych ustaleń do planu miejscowego, została poddana ostrej krytyce w dyskusji plenarnej. W związku z całkowitym przeniesieniem problemu w przestrzeń praktyki planistycznej właściwą formą opisu tej części forum, która przesłoniła znaczenie wygłoszonego referatu, będzie poniższe sprawozdanie pióra redaktora Andrzeja Kłopotowskiego z „Gazety Wyborczej” w Białymstoku.

„Dyskusję – po tym, gdy projekt planu Dojlid wzbudził ogromne kontrowersje – zorganizowało Towarzystwo Urbanistów Polskich. Urbaniści zaprosili architektów, przedstawicieli magistratu, organizacji pozarządowych oraz środowiska biznesowego. Poprosili też, by profesor Bartosz Czarnecki z Wydziału Architektury Politechniki Białostockiej wprowadził w zagadnienie konfliktu interesów w planowaniu przestrzennym. Ten mówił, że na skutek przekształceń łatwo jest zniszczyć walory kulturowe czy krajobrazowe. Jego zdaniem nowa zabudowa wcale nie musi powstawać w opozycji do starej, niosącej wartości. Dodawał też, że rolą planowania jest wyważenie interesu grupowego przed interesem indywidualnym. Podkreślał, że „planowanie rozwoju służy harmonizowaniu interesów indywidualnych i grupowych”. Wspominał też o konfliktach – gdy obok siebie istnieją różne sposoby zagospodarowania przestrzeni. Trudno było nie odnieść wrażenia, że – w kulturalny sposób – pokazuje błędy białostockiego planowania, gdzie bloki rosną albo obok domów jednorodzinnych (jak na Bojarach czy Skorupach), albo w sąsiedztwie zabudowy przemysłowej (jak na Bażantarni, 1000-lecia Państwa Polskiego czy Produkcyjnej).

Znany z realizacji projektów, w których budynki scalają się z otoczeniem, Marek Budzyński z Politechniki Warszawskiej (autor np. Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego czy Opery i Filharmonii Podlaskiej) podkreślał znaczenie syntezy świata przyrodniczego i kulturowego. – Procesy przyrodnicze i kulturowe równoważą się. Musimy tak gospodarować przestrzenią, by wspierać procesy naturalne. Róbmy tak, aby to, co robi człowiek, wspierało naturę – mówił o dobrym planowaniu.

Zgoła odmienne zdanie miał na ten temat Roman Dubowski, wieloletni prezes Kombinatoru Budowlanego, a dziś przedstawiciel Business Centre Club.

– Plan powinien być dobry – zaczął. – Co to oznacza zdaniem dewelopera? – Powinien być realny, aby jego realizacja była bezproblemowa. Zapisy planów powinny być bardziej elastyczne, nie powinny narzucać rodzaju usług czy liczby miejsc postojowych. Nie można też narzucać, że inwestor zrealizuje park. Ktoś za to będzie musiał zapłacić. I będzie to przyszyły lokator.

Interesu deweloperów broniła też przedstawicielka Biaformu – wiceprezes Magdalena Godlewska. Spółka ma taki plan, by na teren zakładów na Dojlidach wpuścić deweloperkę, a produkcję przenieść w inne miejsce. Twierdziła, że Sklejki i tak będą stratne, bo z 16 hektarów terenu, jakim dysponuje spółka, jedną trzecią planiści chcą przeznaczać pod park.

Il. 6. Uczestnicy dyskusji panelowej podczas IV Podlaskiego Forum Urbanistów; fot. Agencja Gazeta, 2014

– Należy nam zrekompensować ten ubytek wartości – podkreślała. – Konsultacje nie mogą być prowadzone w sposób fasadowy. Władza powinna słuchać wszystkich aktorów – to z kolei uwaga Piotra Kempistego ze stowarzyszenia Białostocka Przestrzeń Publiczna. Dodał też, że informacje na temat dyskusji publicznych nad planami powinny być ogłaszane choćby na profilu facebookowym magistratu. Dobrze by też było, gdyby odbywały się już po godzinach pracy i na terenie, którego plany dotyczą. Wiceprezydent Andrzej Meyer odpowiedział, że planiści muszą obracać się w granicach obowiązującego prawa. Plan musi być zgodny ze studium (w studium pojawia się nieszczęsna droga przecinająca na półzabytkowe Dojlidy, przeciwko czemu sprzeciwiają się mieszkańcy), uwagi rozpatrzone, a projekt uzgodniony na przykład z konserwatorem zabytków czy regionalnym dyrektorem ochrony środowiska.

– Moim zadaniem jest słuchać, słuchać, słuchać – dodawał radny Adam Musiuk. – Z ekonomicznego punktu widzenia żłobek na osiedlu może być niepotrzebny, ale z punktu widzenia mieszkańców już tak. Radni są po to, by zbierać takie głosy i reagować w terenie. O tym, że głos też nie zawsze jest wysłuchiwany, a już na pewno nie podczas prac nad planem dla Dojlid, mówił Maciej Rowiński-Jabłokow, twórca facebookowego profilu „Ręce precz od Dojlid”. Choć nie mógł dotrzeć na debatę, Barbarze Tomeckiej z białostockiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami przekazał list. Napisał w nim, że mieszkańcy chcą planu i że nie są blokującymi jego uchwalenie. Chcą tylko planu w kształcie zgodnym z oczekiwaniem społecznym. A mieszkańcy widzą możliwość wpuszczenia zabudowy na teren Sklejek, ale w skali odpowiadającej Dojlidom.

O skali mówiła poseł Barbara Kudrycka, prywatnie mieszkanka tego osiedla właśnie: – Najważniejsze, by zapisy planu dostosować do istniejącej zabudowy – mówiła. I wspominała, że budując nową siedzibę, Wyższej Szkoły Administra-

cji Publicznej nikt nie myślał, by wychodzić w górę, ponad historyczną zabudowę. Profesor Józef Maroszek z białostockiego TOnZ-u apelował:

– Dojlidy są najlepiej zachowaną dzielnicą Białegostoku, gdzie rozplanowanie XVI-wieczne zachowane jest do dziś. Musimy ocalić tę przestrzeń.

W związku z tym, że temat IV forum był zainspirowany przede wszystkim konfliktem wywołanym projektem miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego części osiedla Dojlidy w Białymstoku białostocki Oddział Towarzystwa Urbanistów Polskich zajął stanowisko w tej sprawie w liście otwartym skierowanym do lokalnych mediów.

V Podlaskie Forum Urbanistów

Piąte Podlaskie Forum Urbanistów odbyło się 28 stycznia 2015 roku, tradycyjnie w siedzibie Wydziału Budownictwa i Inżynierii Środowiska Politechniki Białostockiej.

Materiałem wprowadzającym do dyskusji była informacja o wynikach badań Najwyższej Izby Kontroli Delegatury w Białymstoku w zakresie lokalizacji inwestycji na obszarach objętych ochroną przyrody w województwie podlaskim, przeprowadzonej na przełomie 2013 i 2014 roku w organach samorządów gminnych, administracji architektoniczno-budowlanej i nadzoru budowlanego. Do dyskusji, wywołanej pytaniami związanymi z prezentowanym raportem: *Czy obowiązujący system prawny pozwala na utrzymanie ładu przestrzennego i jaką rolę pełnią organy administracji w zagospodarowaniu przestrzeni ?*, zostali zaproszeni:

Barbara Chilińska – dyrektor delegatury NIK w Białymstoku,

Andrzej Chwalibóg – Towarzystwo Urbanistów Polskich Oddział w Białymstoku,

Radosław Dobrowolski – Burmistrz Supraśla,

Jakub Grzegorzczak – Podlaski Wojewódzki Inspektor Nadzoru Budowlanego,

Antoni Pełkowski – Starosta Białostocki,

Lech Magrel – Regionalny Dyrektor Ochrony Środowiska w Białymstoku.

Kontrolowane przez NIK organy administracji reprezentowali Burmistrz Supraśla i Starosta Białostocki.

Jak wynika z raportu pokontrolnego, zaprezentowanego przez dyrektor Delegatury NIK w Białymstoku Panią Barbarę Chilińską, działania organów administracji samorządowej były niewystarczające dla zachowania ładu przestrzennego oraz nie zapewniały warunków gwarantujących właściwą ochronę obszarom o wyróżniających się walorach przyrodniczych. Zdaniem NIK, w zdecydowanej większości skontrolowanych gmin w bardzo małym stopniu korzystano z narzędzia, jakim jest miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego, w celu kształtowania przestrzeni na obszarach objętych ochroną przyrody.

Wnioski z dyskusji potwierdzają, że miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego jest odpowiednim instrumentem prawnym pozwalającym na utrzymanie władztwa planistycznego przez gminę. Problemem są koszty związane z opracowaniem planów, a przede wszystkim skutki finansowe, wynikające w szczególności

Il. 7. Dyskusja podczas V Podlaskiego Forum Urbanistów;
fot. J. Tokajuk, 2015

z obowiązku wykupu gruntów prywatnych pod drogi. W związku z tym, że gminy nie są w stanie udźwignąć obciążeń finansowych nałożonych przez ustawodawcę, nie jest możliwe opanowanie sytuacji planistycznej na całym obszarze gmin, w tym na obszarach cennych przyrodniczo, co prowadzi do lokalizowania inwestycji w oparciu o decyzje administracyjne. Wymownym przykładem niewydolności systemu i braku władztwa planistycznego gminy była przedstawiona przez doktora Włodzimierza Kwiatkowskiego zrealizowana w części inwestycja dotycząca zabudowy mieszkaniowej w obszarze zalewowym rzeki Supraśl na otwartym, pozbawionym „sąsiedztwa” terenie, zupełnie niepredestynowanym do zabudowy, gdzie organy administracji samorządowej, przy determinacji inwestora, nie mogły odmówić wydania decyzji o warunkach zabudowy w ramach zabudowy zagrodowej.

Zgodzić się należy z generalnym stwierdzeniem, że obecny system planowania przestrzennego, pomimo że zawiera odpowiednie instrumenty prawne, nie funkcjonuje zgodnie z jego założeniami. Warto jednak zauważyć, że obszary objęte prawną ochroną przyrody powinny być chronione na mocy obowiązujących przepisów szczególnych, w tym ustawy o ochronie przyrody, poprzez plany ochrony oraz plany zadań ochronnych, niezależnie od stanu planowania przestrzennego w gminie. Studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz plany miejscowe powinny być za to doskonałym instrumentem ochrony terenów cennych przyrodniczo, nieobjętych ochroną prawną, określonych na podstawie opracowań ekofizjograficznych,

Dyskusja panelowa, dzięki zderzeniu obowiązków nakazanych prawem ze świadectwem wiarygodnych świadków ich skutków, wykazała szereg mankamentów zarówno aktualnej ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, jak również szkód wynikających z braku spójności w legislacji, gdzie zdarzają się przypadki zupełnie różnych rozstrzygnięć prawnych dotyczących tych samych kwestii. Konclu-

zją podsumowującą było zgłoszenie pilnej potrzeby zmian obejmujących zagadnienia związane z problematyką planowania przestrzennego, urbanistyki, architektury, nadzoru budowlanego i administracji, co wiąże się również z zagadnieniami realizacyjnymi i przygotowaniem do zawodu (przywrócenie regulacji zawodu urbanisty!). W świetle powyższego istotne staje się nadanie opracowanej w 2009 roku, a następnie poprawionej i poszerzonej w wydaniu II w 2011 roku, Polskiej Polityce Architektonicznej rangi dokumentu państwowego, którego ukoronowaniem powinien być Kodeks urbanistyczno-architektoniczny, który, aby być skutecznym, powinien przywrócić spójność prawa regulującego wszystkie zagadnienia związane z tą *Polityką*.

VI Podlaskie Forum Urbanistów

5 listopada 2015 roku w auli Wydziału Budownictwa i Inżynierii Środowiska Politechniki Białostockiej odbyło się VI Podlaskie Forum Urbanistów. Spotkanie, jak zwykle organizowane przez TUP, Oddział w Białymstoku oraz Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska Politechniki Białostockiej, dotyczyło problemów poruszanych na Kongresie Urbanistyki Polskiej, który we wrześniu 2015 odbył się w Łodzi. Hasłem programowym Kongresu był „Powrót do centrum”. Referat wprowadzający wygłosił Bartosz Czarnecki, profesor Wydziału Architektury Politechniki Białostockiej. Do dyskusji panelowej, którą moderował Jerzy Tokajuk, prezes białostockiego oddziału TUP, zostali zaproszeni:

wiceprezydent Białegostoku Rafał Rudnicki,

radny i przewodniczący Komisji Zagospodarowania Przestrzennego i Ochrony Środowiska Rady Miejskiej Białegostoku Konrad Zielenicki,

architekt, urbanista i członek zarządu oddziału TUP Andrzej Chwalibóg,

prezes białostockiego oddziału SARP Janusz Grycel,

specjalista od zagadnień rewitalizacji społeczno-ekonomicznej Norbert Brzostowski z Instytutu Kronenberga.

Il. 8. Uczestnicy dyskusji panelowej podczas VI Podlaskiego Forum Urbanistów; fot. J. Tokajuk, 2015

Powrót do centrum – hasło programowe kongresu, zostało przedstawione jako uniwersalny i wystarczający środek na problemy współczesnych miast. Jednak w odniesieniu do Białegostoku był różnie oceniony przez panelistów forum. Budzące wątpliwości było podnoszone poszukiwanie powszechnej doktryny urbanistycznej jako wyrazu lekceważenia *decorum*, bez którego nie ma sztuki urbanistycznej.

VII Podlaskie Forum Urbanistów

Ostatnie z organizowanych w ramach Podlaskiego Forum Urbanistów i opisanych w niniejszym rozdziale spotkań odbyło się 21 kwietnia 2016 roku. Tematem przewodnim była ochrona krajobrazu w kontekście obowiązującej od września ubiegłego roku ustawy o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi krajobrazu.

Prezentację wprowadzającą na temat teorii percepcji krajobrazu przedstawił w interesujący, dynamiczny i poruszający sposób Maciej Kłopotowski – pracownik naukowo-dydaktyczny Zespołu Dydaktycznego Architektury Krajobrazu Katedry Ochrony i Kształtowania Środowiska Wydziału Budownictwa i Inżynierii Środowiska Politechniki Białostockiej i jednocześnie przewodniczący podlaskiego oddziału Stowarzyszenia Polskich Architektów Krajobrazu. Prezentacja dotyczyła kwestii teorii percepcji krajobrazu. Od strony praktycznej w zakresie dotychczasowych doświadczeń w stosowaniu narzędzi prawnych przez administrację samorządową temat zaprezentowała dyrektor Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku i członek białostockiego oddziału TUP – Agnieszka Rzosińska.

W dyskusji, poza prelegentami, udział wzięli:

Grzegorz Buczek – członek Zarządu Głównego TUP i członek Głównej Komisji Architektoniczno-Urbanistycznej,

Joanna Jasiewicz – dyrektor Podlaskiego biura Planowania Przestrzennego w Białymstoku,

Dorota Gawryluk – pracownik naukowo-dydaktyczny Wydziału Budownictwa i Inżynierii Środowiska Politechniki Białostockiej,

Andrzej Chwalibóg – jako stały członek paneli dyskusyjnych Podlaskiego Forum Urbanistów.

Z podsumowania prezentacji i dyskusji wynika, że administracja samorządowa otrzymała narzędzie prawne do działania w zakresie tworzenia ładu wizualnego, przede wszystkim w odniesieniu do problemu reklam w przestrzeni miejskiej. Wątpliwości może budzić kwestia skuteczności wprowadzonych przepisów oraz jakości tworzenia na ich podstawie prawa miejscowego przez gminy. Można się też spodziewać oporu podmiotów funkcjonujących wokół branży reklamowej i właścicieli nieruchomości przy tworzeniu restrykcyjnych przepisów w uchwale ustalającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic reklamowych i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń. Uchwałę intencyjną w sprawie wprowadzenia tych zasad Rada Miejska Białegostoku podjęła w lutym tego roku. Samorząd województwa

Il. 9. Prezesi stowarzyszeń SARP, SPAK, TUP w trakcie podpisania porozumienia o współpracy; fot. R. Szymanowski, 2016

nie przystąpił do formalnych działań w zakresie tworzenia audytu krajobrazowego, oczekując na rozporządzenie wykonawcze w tej sprawie.

Podczas VII Forum zostało zawarte porozumienie trzech organizacji, tj. podlaskich oddziałów Stowarzyszenia Architektów Polskich, Stowarzyszenia Polskich Architektów Krajobrazu i Towarzystwa Urbanistów Polskich, dotyczące wspólnego działania na rzecz dbałości o jakość środowiska przyrodniczego i kulturowego miasta Białegostoku. Prezesi oddziałów wyżej wymienionych organizacji – Janusz Grycel, Maciej Kłopotowski, Jerzy Tokajuk – jako sygnatariusze porozumienia wyrazili zgodnie wolę rozszerzania podjętej inicjatywy poprzez zaproszenie do współpracy innych organizacji pozarządowych, których celami statutowymi są działania na rzecz kultury przestrzeni.

Warto zauważyć, że zawarte porozumienie może być symbolicznym zwieńczeniem i jednocześnie wymiernym efektem dotychczasowych siedmiu spotkań zorganizowanych w ramach Podlaskiego Forum Urbanistów.

3. Podsumowanie

Tytuł monografii „Problemy planowania przestrzennego” przywołuje od razu kwestie do rozwiązania, i to dwojako: merytoryczne oraz metodologiczne. Bardziej te drugie, bowiem, zdaniem autorów, rozwiązywanie problemów planowania przestrzennego

jest szczególnie uzależnione od przyjętej metody. Forum, formuła wyłamująca się z porządków i ograniczeń wiedzy akademickiej oraz doświadczeń urzędniczych, jest proponowana w monografii jako treść prolegomeny, a nie monografii *sensu stricto*. Chodzi o ukierunkowanie dalszych rozważań nad doskonaleniem systemu planowania przestrzennego, które wydaje się niezbędne. To jest istota publikacji, która być może nie została wystarczająco zaprezentowana wobec nietypowości zagadnienia. Wprowadzenie stanowi bowiem argumentację ostensywną, skłaniającą do metody poprzez okazanie. Poszczególne fora ze swoją chronologicznie opisywaną treścią są właśnie ilustracją spornych kwestii, służącą przekonaniu do zmiany sposobu podejścia do problemów planowania i zagospodarowania przestrzennego ze specyficznym, świadomym powstrzymaniem się od wypowiedzania rozstrzygających sądów.

Literatura

1. Kleiber M., *Światowe tendencje w nauce*, Forum Akademickie, 5/1999.
2. Polska Rada Architektury, SARP, TUP, Izba Architektów RP, *Polska Polityka Architektoniczna. Polityka jakości krajobrazu, przestrzeni publicznej, architektury*, Warszawa 2011.
3. Rozporządzenie MNiSW z 13 lipca 2012 r. w sprawie kryteriów i trybu przyznawania kategorii naukowej jednostkom naukowym (Dz. U. z 2012 r., poz. 877).
4. Tatarkiewicz W., *Dzieje sześciu pojęć*, Warszawa 1975, s. 10.

Rozdział I

Białystok w okresie przekształceń przestrzennych – idea urbanistyczna i jej realizacja.

Opracowania urbanistyczne planów ogólnych Białegostoku w latach 1938–1958 ⁴

mgr inż. arch. Piotr Firsowicz

Urząd Miejski w Białymstoku

mgr inż. arch. Michał Chodorowski

Wydział Architektury Politechniki Białostockiej

dr inż. arch. Maciej Kłopotowski

Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska Politechniki Białostockiej

1. Wprowadzenie

Rozwój XIX-wiecznej zabudowy Białegostoku przebiegał w sposób bezplanowy, chaotyczny i typowy dla miast industrialnych, zacierając układ osiemnastowiecznego założenia pałacowo-parkowego rezydencji Branickich. Na zlecenie Związku Miast Polskich w 1938 roku rozpoczęto prace nad *Programem ogólnym zabudowania miasta Białegostoku*, który miał przeciwdziałać tej sytuacji. Utworzono Biuro Planu Zabudowania pod kierownictwem arch. Ignacego Felicjana Tłoczka, w którym w okresie od 21 czerwca 1938 r. do 29 lipca 1939 r. opracowano pierwszy plan urbanistyczny miasta Białegostoku. Po wojnie, w 1948 r., I. F. Tłoczek, we współpracy z arch. Stefanem Zielińskim, opracował nowy plan – *Program ogólny planu zagospodarowania przestrzennego miasta wojewódzkiego Białystok*, adaptując do nowo zastanych realiów plan przedwojenny (il. 13). Nawiązanie do planu przedwojennego, jak i samej osoby autora I. F. Tłoczka uzasadnia twierdzenie o kontynuacji międzywojennej myśli urbanistycznej. Autorzy referatu podjęli się analizy porównawczej materiałów archiwalnych z zasobów Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.

⁴ Tekst opracowany ma podstawie artykułu P. Firsowicza, M. Chodorowskiego z konferencji „Wpływ dorobku II Rzeczypospolitej na Urbanistykę i Architekturę powojenną”, red. W. Czarnecki, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Białystok 2011, ze zmianami, uzupełniony materiałami archiwalnymi z zasobu Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.

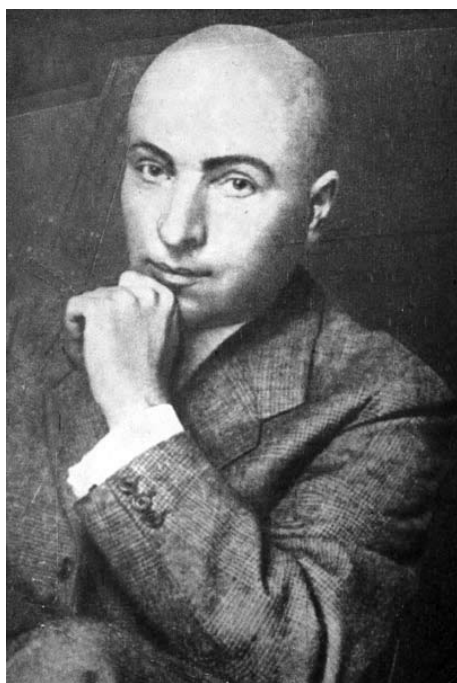
2. Urbanistyka II Rzeczypospolitej – idee i ich realizacja

O urbanistyce 20-lecia międzywojennego nie można mówić, nie wspominając postaci profesora arch. Tadeusza Tołwińskiego – od 1919 r. związanego z Katedrą Budowy Miast, przemianowaną następnie na Katedrę Urbanistyki Politechniki Warszawskiej, na której czele stanął 9 maja 1934 r. Profesor „[...] zyskał sobie w okresie międzywojennym zasłużoną opinię wybitnego specjalisty i był wielokrotnie powoływany przez Ministerstwo Robót Publicznych i Ministerstwo Spraw Wewnętrznych na rzeczoznawcę i konsultanta w sprawach urbanistycznych.”⁵ Dorobek twórczy T. Tołwińskiego to między innymi trzypięciotomowe dzieło „Urbanistyka” (t. I–II, 1934–1937; t. III, 1963). Autor dzieła uznawany jest za pioniera myśli urbanistycznej XX wieku i twórcę polskiej szkoły urbanistycznej.

Tołwiński jest autorem tezy naukowej polegającej na metodzie stawiania diagnozy urbanistycznej *a priori*. W dziele „Urbanistyka” autor przyjął całkowicie nową i odmienną metodę prowadzenia myśli urbanistycznej – w przeciwieństwie do rozpowszechnionych podówczas na świecie metod, w których przeważały problematyki chwili i dorywczość w ich opanowywaniu, co było znamienne dla urbanistyki XIX wieku, nie mogącej opanować gwałtownego wzrostu miast, wynikającego z powszechnego rozkwitu przemysłowienia.

Jedynym, i to tylko częściowo szczęśliwym opanowaniem gwałtownie narastających zagadnień w XIX wieku okazała się przebudowa Paryża, zapoczątkowana przez Napoleona III, lecz potraktowana jednostronnie, bez uwzględnienia całości kształtu potrzeb miasta. Niemniej plany regulacyjne wysunięte przez Haussmanna dla Paryża stały się podstawą urbanistyki drugiej połowy XIX wieku. Tadeusz Tołwiński poddał rewizji zasadę haussmanowską i spróbował wypracować nową metodę „stawiania diagnozy”.

W tomie II „Urbanistyki” oparł się Tołwiński na sześciu czynnikach odgrywających rolę w ukształtowaniu się miasta. Są to:

Il. 10. Tadeusz Tołwiński (1887–1951); źródło: wikipedia.org 2016

⁵ B. Gadomski, *Sylwetki Profesorów Politechniki Warszawskiej, Tadeusz Tołwiński (1887–1951)*.

- 1) czynnik warunków przyrodzonych (przyrodniczych),
- 2) czynnik gospodarczy,
- 3) czynnik warowności (militarny),
- 4) czynnik komunikacji,
- 5) czynnik obyczajowo-prawny,
- 6) czynnik kompozycji urbanistycznej.

Tadeusz Tołwiński potwierdził słuszność poglądu, że nadmierny liberalizm w odniesieniu do tak zwanej „własności prywatnej” w miastach, skazanych z różnych przyczyn na wzrost zbyt pospieszny, jest zabójczy dla zdrowego rozwoju tych miast.⁶ Przedstawione przez Tołwińskiego teorie są do dzisiaj aktualne.

Należy również przybliżyć postać autora planu z 1938 i współautora z 1948 roku – profesora Ignacego Felicjana Tłoczka (1902–1982). Studiował on w latach 1924–1931 na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej pod kierunkiem takich znakomitych profesorów, jak Tadeusz Tołwiński, Oskar Sosnowski, Stanisław Noakowski, Zygmunt Kamiński.⁷ Jego praca dyplomowa – projekt planu zabudowy Będzina została wykonana pod kierunkiem prof. T. Tołwińskiego. W latach 1931–1938 I. F. Tłoczek był związany z Toruniem, gdzie został zatrudniony jako projektant, a następnie kierownik wydziału technicznego. W okresie tym powstał plan generalny Torunia, zakładającego gruntowną przebudowę układu komunikacyjnego, scalanie dzielnic, ukształtowanie kompleksu zieleni otaczającego staromiejski zespół.⁸ W wyniku przyjęcia pierwszego planu krajowego, zakładającym wyrównanie dysproporcji między zachodnimi i wschodnimi regionami, Związek Miast Polskich powierzył I. F. Tłoczkowi sporządzenie planu generalnego Białegostoku. W tym celu utworzone zostało w Białymstoku Biuro Planowania Zabudowania, którego został kierownikiem i głównym projektantem. Ówczesny prezydent Białegostoku Seweryn Nowakowski, ufając doświadczeniu architekta, dał mu wolną rękę w zagadnieniach planowania przestrzennego miasta. W okresie od czerwca 1938 do lipca 1939 roku opracowano:

- Studium komunikacji,

Il. 11. Ignacy Felicjan Tłoczek (1902–1982), fot. z 1980 r.; źródło: H. Zaniewska, 2002

⁶ L. Niemojewski, *Wspomnienie pośmiertne: Tadeusz Tołwiński (1887–1951)*, Rocznik Towarzystwa Naukowego, 1951.

⁷ H. Zaniewska, *Ignacy Felicjan Tłoczek, urbanista – profesor – humanista. Wybór pism*, Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, Poznań 2002, s. 7.

⁸ Ibidem.

- Studium natężenia ruchu,
- Inwentaryzację stanu dróg,*
- Przekroje geologiczne,
- Stan użytkowania terenu,*
- Wykaz własności nieruchomości,*
- Rozmieszczenie przemysłu,*
- Rozmieszczenie szkół powszechnych,
- Szkicowy projekt planu ogólnego,
- Projekt sieci szkół powszechnych,*
- Projekt strefy,
- Projektowane profile poprzeczne arterii komunikacyjnych,
- Opis techniczny stanu zabudowania,
- Szczegółowe plany dla osiedla Zdobycz Robotnicza, Rejon Rynku Kościuszki,
- Osiedla Dojlidy,
- Projekt rekonstrukcji ratusza.⁹

Wśród dodatkowych i nie wymienionych powyżej dokumentów z protokołu zdawczo-odbiorczego znajdują się opracowania:

- Rzeźby terenu,¹⁰
- Sieci kanalizacyjnej,¹¹
- Stref budownictwa ogniotrwałego i nieogniotrwałego.¹²

Po zatwierdzeniu w uchwale przez Radę Miejską planu urbanistycznego *Program ogólny zabudowania Białegostoku* został on przyjęty protokolarnie przez komisję rzeczoznawców Związku Miast Polskich w składzie: Stefan Zbrożyna, Jerzy Pieńczykowski, Maryla Buckiewicz i Antoni Choroszuca. Założenia tego planu, obwarowane przez konieczność daleko idącego respektowania istniejącej substancji budowlanej, przewidywały między innymi że:

- skala wielkości Białegostoku jest odpowiednia do jego roli jako stolicy Podlasia, jako centrum przemysłu kooperującego z zakładami rozmieszczonymi w subregionie oraz jako ośrodka konstelacyjnego układu miasteczek: Choroszcz, Supraśl, Wasilków, Michałowo, Gródek, Zabłudów;

⁹ * Materiały w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego Białymstoku. A. Oleśicki, *Pierwszy powojenny plan Białegostoku autorstwa Ignacego Felicjana Tłoczka a późniejszy rozwój miasta*, Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego, zeszyt 8–9, Wydawnictwo Wojewódzki Oddział Służby Ochrony Zabytków w Białymstoku, Północnopodlaskie Towarzystwo Ochrony Ptaków w Białowieży, Białystok 2003, s. 100.

¹⁰ *Rzeźba terenu, Hydrografia i Meteorologia*, dn. 24 IV 1938, Departament Urbanistyki.

¹¹ *Sieć kanalizacyjna*, Biuro Planu Regionalnego Woj. Białostockiego; Jerzy Pieńczykowski, 4 IV 1938 r., Departament Urbanistyki.

¹² *Strefy budownictwa ogniotrwałego i nieogniotrwałego*, Oprac.: Zarząd Miejski w Białymstoku, Biuro Planu Zabudowania; podz. 1:10 000, Białystok dn. 8 V 1939 r, I. Tłoczek, Archiwum Państwowe w Białymstoku.

- tereny niezbędne dla dalszego rozwoju przemysłu zostają zarezerwowane nad Supraślą w rejonie wsi Fasty, w Starosielcach i w mniejszym stopniu w Dojlidach;
- układ kierunkowy komunikacji tranzytowej pozostaje ze wschodu na zachód jako podstawowy oraz z południa na północ z rozwidleniem na Ełk i Grodno jako regionalny, oba mające jednocześnie za zadanie odciążenie śródmiejskiego węzła;
- centrum administracji, oświaty, kultury i usług pozostaje w śródmieściu niezależnie od ośrodków peryferyjnych;
- konieczne jest usunięcie ruder w osiedlu Chanajki i na jego miejscu stworzenie nowej dzielnicy mieszkaniowej;
- tereny niekwalifikowane na cele rozbudowy pozostają nadal jako użytki rolne;
- respektowane zostają wartości dendrologiczne klina zieleni Zwierzyńca i powiązanie go z nowo zakładanymi pasami zadrzewień;
- wykorzystane zostają walory krajobrazowe wzgórz.¹³

Program ogólny zabudowania Białegostoku autorstwa I. F. Tłoczka zawierał wszystkie elementy postulowane przez T. Tołwińskiego jako niezbędne w tworzeniu struktury przestrzennej miast¹⁴. Wybuch II wojny światowej 1 września 1939 roku przerwał prace nad planem generalnym. I. F. Tłoczek podjął ponownie prace nad zagospodarowaniem przestrzennym Białegostoku w 1947 r., przystępując do opracowania planu pod nazwą *Program ogólny planu zagospodarowania przestrzennego miasta wojewódzkiego – Białystok*.

„[...] Opracowanie planu poprzedziła konferencja, zorganizowana 26 listopada 1947 r. przez Ministerstwo Odbudowy i Wojewodę Białostockiego, Stanisława Krupkę¹⁵. Wskazano na konieczność adaptacji założeń przedwojennego planu do nowych potrzeb wynikających z odbudowy zniszczeń wojennych i realizacji programu zmian ustrojowych w Polsce Ludowej. Została powołana komisja w składzie: Edward Ciborowski, Czesław Olesza, Franciszek Piaścik, Stefan Tworowski, Ignacy F. Tłoczek, Józef Zaremba.¹⁶ Ustalono następujące wytyczne rozwoju miasta i regionu:

- przystąpić niezwłocznie do ustalenia programu rozbudowy przemysłu;
- Białystok jako stolica Podlasia winien stać się wkrótce poważnym ośrodkiem nauki, oświaty, kultury i usług gospodarczych;
- stworzyć komunalny fundusz ziemi, ustalić politykę racjonalnego obrotu gruntami, wykonać podstawowe urządzenia z zakresu uzbrojenia terenu, skierować rozwój miasta ku Supraślowi i Narwi;¹⁷

¹³ H. Zaniewska, *Ignacy Felicjan Tłoczek...*, op. cit., s. 50.

¹⁴ T. Tołwiński, *Urbanistyka, t. II: Budowa Miasta Współczesnego*, Wydawnictwo Ministerstwa Odbudowy Nr 19, Warszawa 1948.

¹⁵ A. Oleksicki, *Pierwszy powojenny plan Białegostoku...*, op. cit., s. 102.

¹⁶ H. Zaniewska, *Ignacy Felicjan Tłoczek...*, op. cit., s. 50.

¹⁷ Za A. Oleksicki, autorzy cytowanych przez I. Tłoczka ustaleń z konferencji mieli zapewne na myśli rzekę Supraśl, nie zaś miasteczko o tej samej nazwie, położone w odległości ok. 15 km od Białegostoku

- rozważyć możliwość skanalizowania Narwi i urządzenia portu żeglugi śródlądowej o małym tonażu;
- zaktualizować *Program ogólny zabudowania Białegostoku* miasta, wykonany w latach 1938–1939.

W 1948 roku Ignacy Tłoczek i Stefan Zieliński podjęli prace nad planem zagospodarowania przestrzennego miasta i jego zaplecza. Na podstawie wytycznych z konferencji i dalszych studiów uściślono ustalenia konferencji oraz wprowadzono nowe elementy, takie jak:

- zewnętrzna arteria szybkiego ruchu o kierunku wschód – zachód przez Starosielce, Marczuk, Antoniuk i Białostoczek;
- wewnętrzna przelotowa ulica wzdłuż rzeki Białej;
- kombinat nowych gałęzi przemysłu włókienniczego w Fastach nad Supraślą;
- zakłady przemysłu nieuciążliwego na Marczuku, w Starosielcach, w rejonie głównego dworca PKP i w Dojlidach;
- tory stacji rozrządowej na Krywlanach;
- włączenie założenia pałacowego do nowej kompozycji osiowej, obejmującej swym zasięgiem Bojary na wschodzie i dawne Chanajki na zachodzie (ok. 2000 m), krzyżującej się z szeroką aleją (ok. 1300 m). Z tych założeń zostały zrealizowane w latach sześćdziesiątych, zgodnie z obu planami: budowa kombinatu Fasty, ul. M. Skłodowskiej-Curie wraz z obiektami nowego centrum i Aleja 1 Maja (Piłsudskiego) odciążająca ruch Starego Miasta.¹⁸

3. Program ogólny zabudowania miasta Białegostoku 1938–1939

3.1. Topografia i warunki środowiskowe jako czynnik kształtujący zabudowę (Tołwiński)

Warunki przyrodzone w postaci opracowania rzeźby terenu, hydrografii i meteorologii są jedną z podstaw dzisiejszego projektowania urbanistycznego. Warto zwrócić uwagę na nowatorstwo szkoły profesora Tołwińskiego, która zapoczątkowała myślenie o urbanistyce dalekie od zabiegów czysto formalnych. Wnioski płynące z analizy tej mapy będą przytaczane przy kolejnych elementach składowych przestrzeni miasta z lat trzydziestych.

i oddzielone masywem lasów Puszczy Knyszyńskiej, stanowiącym naturalne zaplecze wypoczynkowe mieszkańców miasta. A. Oleksicki, *Pierwszy powojenny plan Białegostoku...*, op.cit., s. 102.

¹⁸ Ibidem, s. 51.

3.2. Inwentaryzacja stanu użytkowania

Część inwentaryzacyjna opracowania zespołu I. F. Tłoczka stanowi zbiór informacji o układzie przestrzennym miasta w 1939 roku. Jest utrwalonym obrazem układu, który w wyniku działań wojennych i późniejszej odbudowy został zmieniony. Ukazuje stan użytkowania, a także stan zadrzewienia, który pozwala ocenić stan zieleni miasta w tym okresie. Na południu miasta widoczny jest zielony klin Zwierzyńca, uznany w założeniach planu za wyjątkowo cenny. Poza ścisłym centrum miasta widoczna jest dolina rzeki Białej użytkowana jako łąki i pastwiska. Na bardzo dużym obszarze miasta przeważały wówczas grunty orne. Problemem miasta były przeludnione dzielnice biedy, nakładały się na to podziały kulturowo-społeczne. I. Tłoczek – wrażliwy na sytuację socjalną – wskazuje na Chanajki jako na jeden z najbardziej problemowych obszarów miasta. Nie widząc możliwości sanacji, postulował jego wyburzenie i budowę nowej dzielnicy.

3.3. Układ komunikacyjny stan przedwojenny

Kolejnym zagadnieniem, które I. F. Tłoczek traktował jako jeden z problemów, które należało rozwiązać, był układ drogowy ukształtowany w XVIII wieku. Jego głównymi elementami były „[...] najstarsze ulice Suraska [...], Choroska (Lipowa), Wasilkowska (Sienkiewicza) i Kilińskiego, krzyżujące się na rynku, a poza rzeką nowsze: Bojarska i Nowe Miasto (Warszawska). Na zmianę tego układu nie miała wpływu odśrodkowa rozbudowa Białegostoku. Nowe wymagania transportu wewnętrznego, narastające wokół potrzeb przemysłu, sprawiły, że cały ruch zaczął koncentrować się na trzech ulicach: Sienkiewicza, Warszawskiej i Lipowej.”¹⁹ Poza samym wadliwym układem komunikacyjnym problemem było natężenie ruchu kołowego śródmieścia oraz przekroje ulic (szczególnie I. F. Tłoczek zwraca uwagę na nieistniejący już dziś odcinek ul. Lipowej między obecną ulicą Malmeda a Rynkiem Kościuszki, który miał 11 m szerokości). Do opracowania należało również studium natężenia ruchu i postulowane przez T. Tołwińskiego rozwiązania.

Ówczesny układ komunikacyjny miasta składał się ze wspomnianych już dróg głównych oraz torów kolejowych. Te ostatnie były czynnikiem rozwojowym wsi, które przejmowały rolę przedmieść. Wokół stacji skupiały się magazyny wolnocłowe i zakłady przemysłowe. Kolejnym elementem układu komunikacyjnego były drogi, których kierunek wynikał z podziału gruntów dawnej trójpolówki. Sieć tych ulic o chaotycznym przebiegu występowała w szczególnym zagęszczeniu w kierunku zachodnim od centrum (Chanajki), północno-zachodnim od ulicy Lipowej do torów kolejowych, a także północnym w rejonie przemysłu. Obszar ten zamieszkiwała

¹⁹ Red. H. Zaniewska, *Ignacy Felicjan Tłoczek...*, op. cit., s. 49.

prawie połowa populacji miasta²⁰ (47 150 osób²¹). Wyraźnie zauważalna jest różnica w układzie drogowym oraz nawierzchni dróg między XIX-wiecznym miastem Białystok a wchłoniętymi wsiami (Bojary, Piaski, Białostoczek, Antoniuk, Skorupy, Słoboda oraz Nowe Miasto)²². Nałożenie na ten układ *Inwentaryzacji stanu użytkowania* daje pełny obraz intensywnie zabudowanego centrum miasta i luźnej zabudowy byłych terenów wiejskich.

Ważnym elementem układu były dwie szosy obwodowe o znaczeniu strategicznym, zbudowane na początku XX wieku, i posiadające ukierunkowanie wschód – zachód. Była to dzisiejsza ulica Ciołkowskiego i Trasa Generalska. I. F. Tłoczek wskazuje, że nie odciążały one ruchu miejskiego ani dalekobieżnego.

3.4. Rozmieszczenie przemysłu

Białystok jako ośrodek przemysłowy posiadał układ przestrzenny i niedogodności miasta industrialnego. W 1938 roku działało w mieście 212 zakładów przemysłowych zatrudniających 8,8 tysiąca robotników. Połowa zakładów należała do branży włókienniczej. Poza tym istniały zakłady przemysłu drzewnego, spożywczego, metalowego, garbarskiego i mineralnego.²³ W układzie przestrzennym miasta przekładało się to na miejsca koncentracji różnego rodzaju fabryk, składów, a ich lokalizacja była zdeterminowana procesami technologicznymi (dostęp do wody, rzeka Biała) lub dostępem do komunikacji (głównie tory kolejowe).

Pierwsza grupa fabryk znajdowała się nad rzeką Białą między ulicami Elektryczną a Konopnicką, na południe z odsuniętym zespołem fabryki Nowika. Fabryki te zanieczyszczały rzekę Białą. We wspomnieniach prof. I. F. Tłoczka sytuacja stanu wód rzeki przedstawia się następująco: „Jeżeli można było pobudować miasto na obu brzegach Białki, można było uczynić to także na obu brzegach rzeki większej [Supraśli], otoczonej pięknym, polodowcowym krajobrazem. Przynajmniej wtedy rzeka służyłaby do czegoś więcej niż do przyjmowania ścieków. Dobrze jest wprawdzie wiedzieć, patrząc na Białkę, jakiego koloru garnitury będą w najbliższym czasie nosić w Azji, ale nierównie lepiej jest stwierdzić, że rzeka przynosi gospodarcze i społeczne korzyści”²⁴ Kolejnym rejonem koncentracji był odcinek nad rzeką Białą, od ulicy Fabrycznej do torów kolejowych. W strefie oddziaływania mieszkało ponad 40 tysięcy

²⁰ A. Dobroński, *Białystok – historia miasta*, Zarząd Miasta Białegostoku, Białystok 1998, s.134. Białystok w 1939 roku liczył 107000 mieszkańców.

²¹ *Sieć projektowanych szkół powszechnych i przedszkoli*; oprac.: Zarząd Miejski w Białymstoku, Biuro Planu Zabudowania; podz. 1:10 000, Białystok dn. 27 IV 1939 r., I. Tłoczek.

²² Nazwy dzielnic przedwojennych w ich ówczesnych granicach.

²³ A. Dobroński, *Białystok – historia miasta...*, op. Cit., s. 143–144.

²⁴ H. Zaniewska, *Ignacy Felicjan Tłoczek...*, op. cit., s. 53.

osób²⁵. Należy wspomnieć o fabrykach przy ulicy Sienkiewicza (dawnej Wasilkowskiej). Ostatnim elementem są fabryki na Dojlidach: lokalizacja przemysłu drzewnego – fabryka sklejek oraz spożywczego – browar.²⁶ Tereny te zostały zarezerwowane pod przyszły rozwój przemysłu.

3.5. Wykaz własności nieruchomości

Jest to niezwykle ważny dokument, który okazał się ogromnie pomocny w zrozumieniu kierunków i kształtowania układów przestrzennych poszczególnych dzielnic. Duże obszary grunty prywatne położone na terenach wschodnich i południowo-wschodnich pozwalały projektantom na bardziej spójne i bliższe ideałowi rozwiązania, choćby w rozmieszczeniu obiektów publicznych. Zarząd miejski nie posiadał wielu działek na obszarze miasta, a projektowane lokalizacje szkół i przedszkoli²⁷ wskazują na potrzebę wykupu gruntów pod tego typu inwestycje na terenie całego miasta. Podobna sytuacja musiała występować w przypadku każdej inwestycji miejskiej. T. Tołwiński uznał to za jeden z głównych czynników utrudniających racjonalne rozmieszczenie budynków użyteczności publicznej, jednocześnie jednak wskazywał na potrzebę praktycznego odejścia od ideału schematów w celu realizacji inwestycji publicznych w dostępnych miejscach. Rozwiązaniem prawidłowym było rozmieszczenie szkół i przedszkoli na terenach, których ewentualny wykup pozwoliłby na pozyskanie przez ówczesny Zarząd Miejski dużych terenów inwestycyjnych.

3.6. Tereny rozwojowe na podstawie

Stref budownictwa ogniotrwałego i nieogniotrwałego

Jest to jedyna część opracowania, która wskazuje przewidywane kierunki rozwoju miasta i jego skalę projektowaną na rok 1939. Pierwszym wrażeniem jest chaos wynikający z niekompletności, a także z faktu, że jest to tylko jedna z warstw szerszego opracowania. Autorzy artykułu zdecydowali się na nałożenie elementów z innych dostępnych części *Planu Zabudowania*, co pozwoliło na przeprowadzenie analiz i uwidocznienie uwarunkowań, które kształtowały tamten układ.

²⁵ Na podstawie *Projektu sieci szkół powszechnych*, oprac.: Zarząd Miejski w Białymstoku, Biuro Planu Zabudowania; podz. 1:10 000, Białystok dn. 27 IV 1939 r., I. Tłoczek. W najbliższym obszarze dzielnicy XIV – ludność 25980 osób; XV – 19300 osób.

²⁶ A. Dobroński, *Białystok – historia miasta*, op.cit., s. 144.

²⁷ Na podstawie: *Sieci projektowanych szkół powszechnych i przedszkoli*; oprac.: Zarząd Miejski w Białymstoku, Biuro Planu Zabudowania; podz. 1:10 000, Białystok dn. 27 IV 1939 r., I. Tłoczek. Rozmieszczenie szkół w poszczególnych dzielnicach było podyktowane liczbą dzieci w wieku szkolnym i przedszkolnym.

Obszary rozwojowe znajdowały się w dogodnych warunkach terenowych, omijając doliny cieków wodnych i tereny podmokłe. Tereny niekwalifikowane na cele zabudowy pozostawiono jako użytki rolne.²⁸ Strefa przemysłowa została zlokalizowana w Fastach, Starosielcach²⁹ i częściowo w Dojlidach (Fasty – jako ośrodek przemysłu włókienniczego w pobliżu rzeki Supraśli).

Tereny rozwojowe tej strefy znajdowały się w dzielnicach Bojary, Skorupy, Nowe, Dojlidy, Pieczurki, Wygoda³⁰. W zachodniej części miasta były to uzupełnienia ówczesnych dzielnic Piaski, Antoniuk oraz Marczuk. Natomiast takie dzielnice jak, Słoboda, Starosielce – Bażantarnia (obecnie Ścianka), Wysoki Stoczek i Dziesięciny były przewidziane pod zabudowę nieogniotrwałą (tereny osiedli domów jednorodzinnych drewnianych).

3.7. Wnioski

- Prace prowadzone przez I. F. Tłoczka były pierwszą próbą wprowadzenia polityki przestrzennej.
- *Program ogólny zabudowania miasta Białegostoku* opierał się na dorobku szkoły T. Tołwińskiego. Materiał, którym dysponuje Departament Urbanistyki, świadczy o dokładnych badaniach analitycznych przeprowadzonych przed pracami projektowymi.
- Plan był ograniczony przez założenia, obwarowane przez konieczność respektowania istniejącej substancji budowlanej.
- Plan miał charakter rozwojowy, choć obarczony ograniczeniami, miał za zadanie określenie i rozwiązanie problemów miasta, które narosły w wyniku bezplanowego rozwoju.

²⁸ H. Zaniewska, *Ignacy Felicjan Tłoczek...*, op. cit., s. 50.

²⁹ Autorzy wskazują na dwie lokalizacje: wieś Starosielce (plan powojenny wyraźnie wskazuje na lokalizację tam strefy przemysłowej), ale także teren Starosielce – Bażantarnia (w planie powojennym przewidziany pod przemysł uciążliwy).

³⁰ Na podstawie: *Strefy budownictwa ogniotrwałego i nie ogniotrwałego*, oprac.: Zarząd Miejski w Białymstoku, Biuro Planu Zabudowania; podz. 1:10 000, Białystok dn. 8 V 1939 r., I. Tłoczek, Archiwum Państwowe w Białymstoku, w zbiorach Archiwum Państwowego w Białymstoku.

4. Szkic projektu sieci ulicznej śródmieścia Białegostoku, opracowanie S. Bukowskiego z 1946 roku

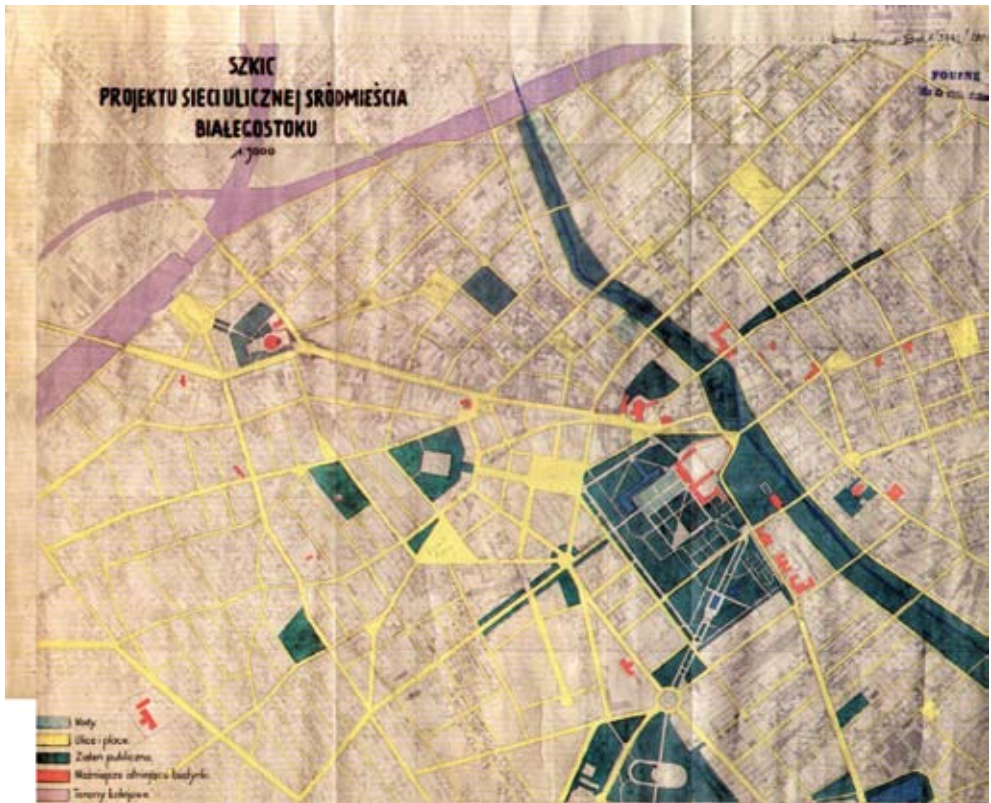
W podrozdziale *Wizje przyszłości*³¹ M. Dolistowska opisuje kształt planu zagospodarowania, jaki nakreślili S. Bukowski oraz L. Dąbrowski (il. 12). Dnia 3 lipca 1945 roku zdecydowano o wstrzymaniu wszelkich prac budowlanych do momentu zatwierdzenia urbanistycznego planu Białegostoku. Jeszcze w maju 1945 roku u prezydenta miasta odbyła się prezentacja pierwszych szkiców, uwzględniających jego historyczny kształt, jak i plany rozwojowe zakładające 150.000 populację.

„Wizja Stanisława Bukowskiego nowego Białegostoku po odbudowie wojennej pożogi stanowi niezwykle interesującą, choć dyskusyjną propozycję.”³² Bukowski zakładał powstanie systemu placów, główną oś stanowi poszerzona ulica Lipowa z przebiegiem pomiędzy ul. Kilińskiego i ul. Zamkową (dzisiaj już nieistniejącą) – układ jaki, istnieje dzisiaj. Plan zakładał powstanie reprezentacyjnej dzielnicy wokół poszerzonego Rynku Kościuszki, jej początkiem miał być gmach Urzędu Wojewódzkiego o pięćdziesięciometrowej fasadzie, kontynuacją zaś inne gmachy publiczne (banki, urzędy, ośrodek zdrowia, poczta, urząd telekomunikacyjny, a w pobliżu dzielnica handlowa). Dzielnica miała posiadać centralny plac, który miał się znaleźć na skrzyżowaniu ulic Wersalskiej (Akademickiej) i Legionowej. Miał posiadać charakter forum miejskiego, otoczonym gmachami publicznymi z monumentalną kolumnadą. Z placu wychodziły arterie łączące go z innymi placami, jednym usytuowanym na obszarze dawnego cmentarza żydowskiego między ulicami Sosnową, Mińską i Odeską. Innym elementem jest sam Rynek Sienny, znacznie powiększony i połączony kompozycyjnie z przestrzeniami przy dzisiejszej ulicy Skłodowskiej. Plan znacząco przekształcał dotychczasowy układ, szczególnie w dzielnicach biedoty, gdzie proponowano wprowadzić regularne kwartały w miejsce dotychczasowej chaotycznej zabudowy. Wspomnianym wcześniej elementem była zielen – Białystok jako miasto – ogród. Plan silnie nawiązywał do założeń barokowych, ale jednocześnie wprowadzał elementy urbanistyczne, jakie pojawiały się w latach trzydziestych („szerokie, perspektywiczne arterie, rozległe reprezentacyjne place, majestatyczne gmachy budynków publicznych”³³). Elementy te, jak stwierdza M. Dolistowska, tworzyły nową, może aż nazbyt monumentalną, skalę wielkiego miasta. Projekt nie został nigdy zrealizowany. Jedynym udowodnionym skutkiem tego planu jest decyzja z 22 maja 1946 roku o przedłużeniu ulicy Sienkiewicza do Legionowej, wskutek zgody na budowę Państwowego Banku Rolnego.

³¹ M. Dolistowska, J. Szczygieł-Rogowska, J. Tomalska, *Białystok nie tylko kulturalny. Okres powojenny 1944–1946*, Instytut Wydawniczy Kreator, wyd. I, Białystok 2008, s. 93–105.

³² Ibidem, s. 101.

³³ Ibidem, s. 103.

Il. 12. Szkic Projektu Sieci Ulicznej Śródmieścia Białegostoku, skala 1:5000, S. Bukowski, 1946; źródło: Departament Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku;

Porównując plan zabudowy śródmieścia Białegostoku opracowany w 1946 roku przez arch. S. Bukowskiego i L. Dąbrowskiego (dostępny rysunek i fotografia makie-ty³⁴) z opracowaniem I. F. Tłoczka, należy stwierdzić bezsprzeczną wyższość opracowania tego drugiego ze względu na jego ponadczasowy i wizjonerski charakter. Opracowanie S. Bukowskiego i L. Dąbrowskiego w swoich generalnych rozstrzygnięciach jest kontynuacją urbanistyki chaosu przestrzennego w odniesieniu zaś do przebudowy ścisłego śródmieścia jest to „plan stworzony w duchu iście monumentalnego modernizmu urbanistycznego”.³⁵

³⁴ S. Wicher, *Życie architektury. Życie i twórczość Stanisława Bukowskiego (1904–1979)*, Stowarzyszenie Architektów Rzeczypospolitej, Białystok 2009, s. 42.

³⁵ A. Oleksicki, *Pierwszy powojenny plan Białegostoku...*, op.cit., s. 101.

5. Program ogólny zagospodarowania przestrzennego miasta wojewódzkiego Białystok – I.F. Tłoczek i S. Zieliński, 1948 rok

Plan Tłoczka i Zielińskiego z 1948 roku (il. 13) był realizowany w nowych realiach: zniszczenia wojenne, drastyczne straty ludności, nowy system ustrojowy. Wydaje się istotne przypomnieć, że Białystok w 1939 roku liczył 107 tys., a w 1948 – 57,7 tys. mieszkańców. Posiadając materiał archiwalny *Planu uproszczonego i Szkicu komunikacji*, które są materiałami wstępnymi, i porównując je z późniejszymi etapami pracy, autorzy artykułu są w stanie prześledzić zmiany w rozwiązaniach przestrzennych, jakie następowały w trakcie prac zespołu I. F. Tłoczka i S. Zielińskiego.

5.1. Rozwiązania układu komunikacyjnego

W analizie układu drogowego były brane pod uwagę dwa opracowania komunikacyjne i dodatkowo informacje z innych części opracowania. Warto tu jednak wspomnieć o planie, o którym pisał w swoim artykule A. Oleksicki³⁶. Materiał ten zawiera informacje o działkach nie posiadających właścicieli z wyrysowanym układem projektowanej komunikacji. Opatrzony jest nagłówkiem, takim jak reszta opracowania z 1948 roku. Autorzy po przeanalizowaniu i porównaniu rozwiązań z poszczególnych etapów pracy zespołu projektowego³⁷ postawili tezę, że jest to wczesna wersja projektu układu drogowego, możliwe że częściowo oparta na opracowaniu z 1939 roku, i określana będzie jako *Szkic*.³⁸ Przemawia za tym brak przebiecia ulicy Sienkiewicza w południowej pierzei Rynku Kościuszki, zachowawcze rozwiązanie połączenia ulicy Poleskiej z ulicą Towarową i planowaną obwodnicą dzielnicy Bojary (obecna rola ulicy Towarowej i Piastowskiej). Innym elementem jest także rozwiązanie przebiegu *głównej osi komunikacji wewnętrznej*³⁹ na odcinku ulicy Jurowieckiej, która przebiega przez nieistniejące w 1948 roku fabryki; na szkicu brak takich rozwiązań. Te i wiele innych pomniejszych różnic może skłaniać do stwierdzenia, że jest to wczesna wersja. Z powodu braku projektu układu drogowego z 1939 roku niemożliwe jest określenie zakresu różnic.

³⁶ Ibidem, s. 103.

³⁷ *Układ i klasyfikacja komunikacji drogowej*, Miasto Wojewódzkie Białystok, Program Ogólnego Zagospodarowania Przestrzennego, I. Tłoczek, S. Zieliński, 1948.

³⁸ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Okręgowy Urząd Likwidacyjny 107. Plan zagospodarowania miasta dołączony do spisu wyłączonych spod sprzedaży i dzierżawy nieruchomości porzuconych na terenie miasta Białegostoku, niepodpisany, niedatowany.

³⁹ *Układ i klasyfikacja komunikacji drogowej...*, I. Tłoczek, S. Zieliński, 1948.

5.2. Analiza rozwiązań komunikacyjnych planu z 1948 roku

Najistotniejszym elementem rozwiązań komunikacyjnych była postulowana przez I. Tłoczka obwodnica Śródmieścia wschód – zachód, najtrudniejszym do realizacji odcinkiem była aleja J. Piłsudskiego. Na podstawie *Stanu użytkowania*⁴⁰ z 1938 r., zdjęć lotniczych z 1944 r.⁴¹, a także *Planu inwentaryzacyjnego części miasta Białegostoku z 1948 r.*⁴² należy wysunąć tezę, że przebieg obecnej alei Piłsudskiego został wyznaczony w sposób najbardziej racjonalny, zarówno w realiach przedwojennych, jak i powojennych. Prof. Tołwiński postulował takie rozwiązania usprawniające cały organizm miejski, zarazem zwracając uwagę na poszanowanie tkanki budowlanej, społecznej, odrzucając rozwiązania tzw. szkoły francuskiej – podlegające porządkowi kompozycyjnemu i rozwiązaniom kosztownym ekonomicznie i społecznie. Prof. I. Tłoczek w przebiegu tej arterii kierował się wytycznymi swojego nauczyciela. Przebieg minimalizował potrzebę wyburzeń, wykorzystywał tereny niezabudowane, ogrody. Zniszczenie części zabudowy w czasie wojny tylko ułatwiły realizację założenia, w poprzednich realiach znacznie trudniejszego do wykonania.

Kolejnym istotnym elementem układu drogowego była główna oś komunikacji wewnętrznej⁴³ zrealizowana w części: ulica Branickiego (od Ronda Lussy do skrzyżowania z ulicą Piastowską) i ulica Tysiąclecia Państwa Polskiego. Jej realizację umożliwiło zniszczenie w wyniku działań wojennych dwóch zespołów przemysłowych, obu zlokalizowanych nad rzeką Białą – jednego w rejonie ulicy Jurowieckiej, a drugiego w rejonie ulicy Świętojańskiej i Orzeszkowej. Niezrealizowanymi elementami tej osi jest połączenie ulicy Jurowieckiej z aleją Piłsudskiego, a także przedłużenie Branickiego wzdłuż rzeki Białej, wykorzystując elementy infrastruktury kolejowej (obecnie ścieżka rowerowa) i przebiecia się do Dojlid, a tym samym omięcia ulicy Nowowarszawskiej, która miała za mały przekrój i zbyt małą przepustowość. Problem do chwili obecnej jest nierozwiązany.

Następnymi kwestiami, jakie wiązały się opracowaniem *Układu i klasyfikacji komunikacji drogowej*, były połączenia odciążające: peryferyjne i wewnętrzne. Stanowiły one odpowiedź na problemy przedwojennego miasta i kumulację całego ruchu w centrum miasta. Zaczynając od centrum, rolę ulic odciążających skrzyżowanie ulicy Lipowej i Sienkiewicza oraz Suraskiej miały przejąć nowo utworzone przedłużenie Sienkiewicza, obecna ulica Legionowa, Liniarskiego i Malmeda, natomiast ulicę Lipową odciążały obecna ulica Piłsudskiego i projektowana, niezrealizowana ulica

⁴⁰ *Stan użytkowania*, Zarząd Miejski w Białymstoku, Biuro Planu Zabudowania, skala 1:10 000, I Tłoczek, 30 XI 1938 r.

⁴¹ Zdjęcia lotnicze Luftwaffe, National Archives College Park, wrzesień 1944 r., odnalezione w archiwach przez Zygmunta Walkowskiego.

⁴² *Plan inwentaryzacyjny miasta Białegostoku (śródmieście)*, skala 1:5000, wykonano według stanu z miesiąca stycznia 1948 r.

⁴³ Na podstawie: *Układ i klasyfikacja komunikacji drogowej...*, I. Tłoczek, S. Zieliński, 1948.

łącząca obecny plac Uniwersytecki z ulicą Krakowską. W zespole całego miasta rolę połączeń odciążających pełniły:

- od południowego wschodu – ulica Zwierzyniecka, Pod Krzywą, nieistniejące połączenie od skrzyżowania Nowowarszawskiej z Baranowicką (część połączenia tranzytowego) do przejazdu pod torami, w rejonie obecnie realizowanego połączenia ulicy Piastowskiej z ulicą 27 Lipca;
- we wschodniej części – połączenie obecnej ulicy Kopernika, przebiecie przez tory kolejowe i dwa połączenia – jedno w kierunku Dworca PKP, drugie w kierunku skrzyżowania ulicy Hetmańskiej i Zwycięstwa; układ ma być zrealizowany w przyszłości poprzez nowy węzeł komunikacyjny;
- niezrealizowana propozycja wykorzystania części infrastruktury kolejowej biegnącej wzdłuż ulicy Choroszczańskiej, Stalowej i kontynuacja przebiegu przez dzielnicę Białostoczek (wymagane byłyby wyburzenia), a następnie przebieg wzdłuż nieistniejącego ciek w wodnego, połączenia z ulicą Raginisa.

Połączenia tranzytowe obsługiwałyby:

- od północy obecna Trasa Generalska;
- od wschodu – ulica 27 Lipca, ulica Zacisze, następnie wcześniej opisany przebieg z przebieciem przez tory kolejowe do ulicy Baranowickiej i kontynuacja Pod Krzywą i Ciołkowskiego;
- od południowego zachodu – rozwiązania podobne do dzisiejszego układu ulic Sławińskiego, Żeromskiego i Składowej; dalszy przebieg trudniejszy do ustalenia, końcowym odcinkiem byłyby obecna ulica Narodowych Sił Zbrojnych.

Ciekawą propozycją projektu jest „autodroga” z przebiegiem z kierunku południowo-zachodniego na północno-wschodni ulicami: Niepodległości, Hetmańską i jej późniejszy przebieg wzdłuż rzeki Białej z północnym ominięciem dzielnicy Białostoczek.

5.3. Przestrzenne rozwiązania kompozycyjne

I. F. Tłoczek stwierdził: „Należy wrócić do niewykorzystanej szansy nawiązania kompozycji śródmieścia do barokowego założenia osiowego, dającej się jeszcze urzeczywistnić. Postulat ten stwarza bowiem sposobność uwypuklenia indywidualnych cech miasta i wyróżnienia go z bezosobowości, tak rozpowszechnionej w nowo wznoszonych dzielnicach innych miast polskich, uległych uniformizmowi”⁴⁴. W planie opracowywanym we współpracy ze Stefanem Zielińskim wprowadzają oś prostopadłą do głównej osi barokowej, w przeciwieństwie do planu Bukowskiego przedłużają je w kierunku Katedry św. Mikołaja, wykorzystując pusty teren po zniszczonej dzielnicy żydowskiej⁴⁵ i stosując kompozycyjne przedłużenie równoległe do ul. Podlesnej

⁴⁴ H. Zaniewska, *Ignacy Felicjan Tłoczek...*, op. cit., s. 52.

⁴⁵ Na podstawie: Zdjęcia lotnicze Luftwaffe, National Archives College Park, wrzesień 1944 r.

zakończone dominantą. Elementem nawiązującym do założenia barokowego jest stworzenie ośrodka dyspozycyjnego szczebla regionalnego na głównej osi Pałacu Branickich. Planowano utworzenie placu o charakterze reprezentacyjnym na wysokości Rynku Siennego. Interesującym rozwiązaniem jest przedłużenie osi barokowej na terenie Bojar, przez przedłużenie ulicy Pałacowej i przebicie się do Dworca Fabrycznego. Taki zabieg musiał zakładać dużą ingerencję w zabudowie dzielnicy. Jednocześnie I. Tłoczek rozwiązuje zagadnienie izolacji byłej wsi Bojary, tworząc ulicę, której przebieg pokrywa się ul. Ryską, przebicie do ul. Piasta, a następnie do ul. Warszawskiej. Obecnie częściową rolę tej ulicy przejęła obwodnica na odcinku ul. Towarowej i Piastowskiej.

Rynek Sienny pełniłby rolę przestrzeni miejskiej o charakterze ośrodka dzielnicowego, w tym też węzła komunikacyjnego ze skrzyżowaniem dróg dośrodkowych: Młynowej i Mazowieckiej oraz Pięknej, która została przebita do ulicy o przebiegu przedwojennej ul. Sosnowej, następnie Grochową, ul. Częstochowską do ul. Piłsudskiego. Obszar ten został wzbogacony o tereny zielone cmentarza żydowskiego i prawosławnego i kontynuowane do ciągu zielonego na osi dworca PKP. Oś wewnętrznej komunikacji otoczona byłaby terenami zielonymi z wpisanymi w ten układ usługami. Było to rozwiązanie modelowe według prof. T. Tołwińskiego.

Plan zakładał utworzenie ośrodków usług o charakterze dzielnicowym i osiedlowym. W strefie śródmiejskiej skupienie usług wzdłuż ul. Warszawskiej z kontynuacją wzdłuż rzeki Białej, drugim ośrodkiem byłyby pas parków i skwerów otoczony usługami utworzonymi na osi Dworca PKP. Byłby on naturalną kontynuacją ciągu zielonego zlokalizowanego na osi Pałacu Branickich. Sam dworzec zostałby ulokowany po obu stronach torów, co pozwoliłoby funkcjonalnie połączyć go z centrum miasta. Plan⁴⁶ wprowadzał również nowoczesne rozwiązania dotyczące terenów mieszkaniowych, wykorzystując badania i doświadczenia urbanistów amerykańskich w tworzeniu „jednostki sąsiedzkiej” (*Neighbourhood Unit*). Organizował przestrzeń miasta, dzieląc ją na kolonie posiadające od 1 do 2000 mieszkańców, te z kolei były zamykane w osiedlach 5–10 000 mieszkańców, a te w dzielnicach liczących 25–50 000 mieszkańców.

Program terenów i urządzeń użyteczności publicznej w powiązaniu z analizą zieleni ujawnia jeszcze jeden zamiysł projektantów, który jest inspirowany słowami prof. T. Tołwińskiego: „Wprowadzamy [...] do wnętrza miasta pasma terenów wolnych, nie zabudowanych – z możliwie największą ilością zieleności, z jej największymi wartościami zdrowotnymi i estetycznymi. Dzieje się to drogą rozklinowania zwartej koncentrycznej budowlanej masy miejskiej przestrzeniami o zmiennych szerokościach, odpowiadających możliwościom lokalnym, a przenikających jak najgłębiej do środka miasta”⁴⁷. Sytuacja zniszczonego miasta w 1948 roku pozwalała na wprowadze-

⁴⁶ *Program terenów i urządzeń użyteczności publicznej*, Miasto Wojewódzkie Białystok, Program Ogólnego Zagospodarowania Przestrzennego, I. Tłoczek, S. Zieliński, grudzień 1948 r.

⁴⁷ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, t. II: *Budowa Miasta Współczesnego*, op. Cit., s. 153.

nie większej ilości terenów zieleni. Białystok posiadał już zielony klin Zwierzyńca (w planie 1939 roku objęty ochroną), jednak plan z 1948 r. wprowadza ciągi zieleni między jednostkami sąsiedzkimi, wyodrębniając je. Wykorzystuje do lokalizacji w nich usług o charakterze ponaddzielnicowym, wpisanych w zespoły zieleni. Każde osiedle byłoby wyposażone w plac z usługami. Tereny zielone miały charakter ciągły, łącząc ważniejsze ośrodki. Położony we wschodniej części miasta kompleks rekreacyjny w rejonie rzeki Dolistówki, przechodzący przez Bojary i wychodzący na ulicę Warszawską, eksponuje dominantę przestrzenną kościoła św. Wojciecha. Podobnie utworzono przebieg Bojar równoległy do ulicy Sienkiewicza, prawdopodobnie pokrywające się z ul. Kraszewskiego, które wychodziłoby na Kościół Farny. Kolejnym elementem struktury zieleni w mieście była rzeka Biała z licznymi stawami, wzdłuż której zlokalizowano liczne budynki usług o charakterze dzielnicowym, osiedlowym. Układ ten wzbogacał od zaplecza ul. Warszawską, wyposażoną w usługi o charakterze międzydzielnicowym. Strefy przemysłowe zlokalizowane są w Starosielcach, Bażantarni. Duży kompleks znajduje się przy dworcu PKP i wzdłuż ul. Hetmańskiej. Obszary rozwoju stref mieszkaniowych zlokalizowano, między innymi na terenach dzisiejszego osiedla Dziesięciny i Wysoki Stoczek z rozbudowaną strefą usług w formie lokalnego ośrodka.

5.4. Wnioski

- Plan jest skierowany na wewnętrzne przekształcenie miasta z daleko idącymi zmianami w strukturze przestrzennej – nadanie elementów kompozycji przestrzennej terenom urbanizowanym w XIX wieku w nawiązaniu do kompozycji barokowej.
- Układ komunikacyjny jako element, który określił przyszły rozwój miasta, choć nie został zrealizowany w całości, to jednak jego myśl przewodnia i założenia są realizowane do dziś.
- Układ komunikacyjny nie wyznaczał osi kompozycyjnych, jego zadaniem było odpowiednie skomunikowanie organizmu miejskiego, powiązanie poszczególnych dzielnic, osiedli rozwijających się bezplanowo i chaotycznie.
- Plan wprowadzał rozwiązania funkcjonalne w układzie komunikacyjnym, stref, rozplanowania terenów mieszkaniowych, urządzeń publicznych w oparciu o najnowsze rozwiązania ówczesnej myśli urbanistycznej.
- Plan zakładał utworzenie układu ciągów zieleni z wpisanymi w nie usługami łączącymi różne obszary miasta, na przykład centrum miasta z zewnętrznymi terenami rekreacyjnymi.

Autorzy posiadają wiedzę o istnieniu jeszcze jednego planu, autorstwa K. Jeziońskiego i K. Widawskiego z lat 1949–1950, jednak brak jakichkolwiek szczegóło-

Il. 13. Plan syntetyczny, Miasto Wojewódzkie Białystok, Program Ogólny Zagospodarowania Przestrzennego; skala 1:10 000; S. Zieliński, I.F. Tłoczek; źródło: Departament Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku

wych informacji, jak i materiałów z nim związanych⁴⁸ spowodował pominięcie go w tym artykule.

6. Plany urbanistyczne zespołów projektowych pod kierownictwem Henryka Majchera z lat 1953–1958

Plan realizowany przez zespoły pod kierownictwem Henryka Majchera utrzymał nawiązanie do kompozycji barokowej, wprowadza nowe elementy, takie jak zakończenie osi barokowej na Bojarach (rejon skrzyżowania ul. Skorupskiej z ul. Piasta). Układ komunikacyjny zostaje pozbawiony kilku elementów, takich jak wyprowadzenie głównej osi wewnętrznej komunikacji (Piłsudskiego, Branickiego) bezpośrednio

⁴⁸ A. Kłopotowska, M. Kłopotowski, *Rynek miejski na antropologicznej mapie śródmieścia Białegostoku*, Teka Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr. – OL PAN, 2008B, s. 111.

na Dojlidy, brak połączenia ul. Jurowieckiej z ul. Piłsudskiego. Tereny zielone ograniczają się do założeń parkowych i terenów rekreacyjnych, nie są łączone.

Podstawowe jednak różnice są możliwe do dostrzeżenia po przeanalizowaniu funkcji poszczególnych elementów układu przestrzennego. Arterie komunikacyjne, które u I. F. Tłoczka miały charakter wyłącznie komunikacyjny, są obudowywane budynkami użyteczności publicznej. Dzięki przetrwaniu jednego ze szkiców (il. 14) mamy obraz proponowanych rozwiązań urbanistyczno-architektonicznych, wskazujących na silny wpływ socrealizmu.

Plan w zagospodarowaniu przestrzennym stref miasta odchodził od wyznaczonego przez I. F. Tłoczka wyprowadzania przemysłu poza miasto lub w jego południowo-zachodnie tereny. Na lokalizowanie stref przemysłowych na osiedlach Białostoczek i Antoniuk oraz rozszerzenie terenów przemysłowych na terenach zachodnich (Starosielce – Bażantarnia, Starosielce) wpływ mógł mieć plan sześcioletni realizowany w latach 1950–1955.

Il. 14. Szkic Planu Ogólnego m. Białegostoku, plansza podstawowa, H. Majcher z zespołem, 8 XI 1954 r.; źródło: Departament Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku

Strefy mieszkaniowe zostały podzielone na cztery oddzielne ośrodki, szczególnie ośrodek na Bojarach wykazuje utrzymanie odseparowania od reszty miasta. Choć każdy z tych ośrodków wydaje się poprawnie rozwiązany, to w wymiarze całego miasta zauważalny jest brak spójności. Centrum miasta, przesunięte na południe i utworzone na zamknięciu osi barokowej, Rynku Siennego i dworca PKP, nie wydaje się wystarczająco powiązane z pozostałymi ośrodkami.

6.1. Wnioski

- Plan zakładał rozbić miasta na cztery jednostki z oddzielnymi ośrodkami usługowymi, słabo ze sobą powiązanych.
- Rozwiązania służyły podkreśleniu monumentalnych budynków użyteczności publicznej, stąd obudowanie nimi arterii komunikacyjnych (rozwiązanie socrealistyczne).
- Zaplanowano lokalizację przemysłu na terenach na północ od śródmieścia oraz rozszerzenie stref przemysłowych na zachodzie miasta.
- Planowano zredukowanie roli terenów zielonych w kompozycji układu przestrzennego miasta.

7. Podsumowanie

– syntetyczne wnioski oraz kierunki dalszych badań

Analiza dostępnych materiałów źródłowych w postaci planów zagospodarowania przestrzennego miasta Białegostoku z lat 1938–1958 pozwoliła:

- 1) określić uwarunkowania przedwojennego miasta i zrozumieć ideę przewodnią planu z 1948 r. będącego adaptacją planu przedwojennego, a także poprzez studia pracy T. Tołwińskiego zrozumienie założeń i rozwiązań urbanistycznych charakterystycznych dla ówczesnej myśli urbanistycznej;
- 2) przeanalizować układ komunikacyjny miasta, ze szczególnym uwzględnieniem roli „głównej osi komunikacji wewnętrznej”, czyli ulic Branickiego i Piłsudskiego w kontekście oryginalnego założenia, którego ta arteria była częścią;
- 3) wskazać na silne tendencje podkreślenia osi barokowej w układzie przestrzennym miasta we wszystkich planach w celu nadania indywidualnego charakteru przestrzeni;
- 4) na przejście elementów infrastruktury i strefowania przez kolejne plany po opracowaniu I. F. Tłoczka, przy jednoczesnej rezygnacji z układu ciągów terenów zielonych wyposażonych w usługi (postulaty modernizmu) na rzecz rozwiązań monumentalnej urbanistyki socrealistycznej w planach z lat 1953–1958.

Opracowania urbanistyczne, do których udało się dotrzeć autorom, są kluczowe dla zrozumienia współczesnego zagospodarowania przestrzennego miasta Białegostoku. Choć już minęło ponad 60 lat od próby wprowadzenia *Programu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Białegostoku*, to idea i założenia projektu są realizowane do dziś. Idea ta zrodziła się dzięki niezwykle postaciom profesorów, Tadeusza Tołwińskiego i Ignacego Felicjana Tłoczka. Jest ona niewątpliwie rezultatem niezwykle intelektualnie płodnej atmosfery dwudziestolecia międzywojennego. Oczywiście w wyniku późniejszych opracowań idea przewodnia ulegała zmianom, a w końcu zapomnieniu. Przypomnienie jej w chwili obecnej wydaje się nie tyle zasadne, co konieczne, w szczególności ze względu na niekorzystne tendencje w budownictwie mieszkaniowym. Ponowne przeanalizowanie powyższych uwarunkowań i rozwiązań umożliwi w pełni świadomie wykorzystanie potencjału, jakim dysponuje obecny układ urbanistyczny, jak i zrozumienie, skąd wynikają jego słabości. Zawarta w pracy analiza rozwiązań urbanistycznych w przedziale lat 1938–1958 zapoczątkuje badania nad współczesnym zagospodarowaniem przestrzennym miasta Białegostoku – stanowi próbę zdefiniowania paradygmatów przestrzennych determinujących rozwiązania urbanistyczne całego organizmu miejskiego, jak i jego poszczególnych zespołów.

Autorzy artykułu podjęli się badań i analizy porównawczej planów zagospodarowania przestrzennego miasta Białegostoku z lat 1938–1948. Celem referatu jest przedstawienie rozwiązań elementów układu urbanistycznego z okresu odbudowy i przebudowy Białegostoku w latach 1945–1958 i ich autorów oraz potwierdzenie tezy o ciągłości linii rozwojowej miasta na podstawie idei planistycznej, która miała swój początek w latach 1938–1939, w oparciu o dorobek II Rzeczypospolitej.

Literatura

1. Dolistowska M., Szczygieł-Rogowska J., Tomalska J., *Białystok nie tylko kulturalny. Okres powojenny 1944–1946*, Instytut Wydawniczy Kreator, wyd. I, Białystok 2008.
2. Dobroński A., *Białystok – historia miasta*, Zarząd Miasta Białegostoku, Białystok 1998.
3. Gadomski B., *Sylwetki Profesorów Politechniki Warszawskiej. Tadeusz Tołwiński (1887–1951)*.
4. Kłopotowska A., Kłopotowski M., *Rynek miejski na antropologicznej mapie śródmieścia Białegostoku*, Teka Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr. – OL PAN, 2008.
5. Oleksicki A., *Pierwszy powojenny plan Białegostoku autorstwa Ignacego Felicjana Tłoczka a późniejszy rozwój miasta*. „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, z. 8–9, Wydawnictwo Wojewódzki Oddział Służby Ochrony Zabyt-

ków w Białymstoku, Północnopodlaskie Towarzystwo Ochrony Ptaków w Białowieży, Białystok 2003.

6. Tołwiński T., *Urbanistyka, Tom II: Budowa Miasta Współczesnego*, Wydawnictwo Ministerstwa Odbudowy, Nr 19, Warszawa 1948.
7. Wicher S., *Życie architekturą. Życie i twórczość Stanisława Bukowskiego (1904–1979)*, Stowarzyszenie Architektów Rzeczypospolitej, Białystok 2009.
8. Zaniewska H., *Ignacy Felicjan Tłoczek, urbanista – profesor – humanista. Wybór pism*, Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, Poznań 2002.

Źródła

1. Stan użytkowania. Oprac.: Zarząd Miejski w Białymstoku, Biuro Planu Zabudowania; podz. 1:10 000, Białystok dn. 30 XI 1938, I. F. Tłoczek, w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
2. Rzeźba terenu, Hydrografia i Meteorologia, dn. 24 IV 1938, w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
3. Wykaz własności nieruchomości publicznej i większej prywatnej; oprac.: Zarząd Miejski w Białymstoku, Biuro Planu Zabudowania; podz. 1:10 000, Białystok dn. 30 IX 1938, I. F. Tłoczek, w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
4. Stan dróg; oprac.: Zarząd Miejski w Białymstoku, Biuro Planu Zabudowania; podz. 1:10 000, Białystok dn. 14 IV 1939 r., I. F. Tłoczek, w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
5. Rozmieszczenia Przemysłu; oprac.: Zarząd Miejski w Białymstoku, Biuro Planu Zabudowania; podz. 1:10 000, Białystok dn. 28 II 1939 r., I. F. Tłoczek, w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
6. Sieć projektowanych szkół powszechnych i przedszkoli; oprac.: Zarząd Miejski w Białymstoku, Biuro Planu Zabudowania; podz. 1:10 000, Białystok dn. 28 27 IV 1939 r., I. F. Tłoczek, w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
7. Sieć kanalizacyjna; Biuro Planu Regionalnego Woj. Białostockiego; Jerzy Pieńczykowski, 4 IV 1938 r., w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
8. Charakter zabudowy; Biuro Planu Regionalnego Woj. Białostockiego; Jerzy Pieńczykowski, 4 IV 1938 r., w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
9. *Strefy budownictwa ogniotrwałego i nie ogniotrwałego*, oprac.: Zarząd Miejski w Białymstoku, Biuro Planu Zabudowania; podz. 1:10 000, Białystok dn. 8 V 1939 r., I. F. Tłoczek, Archiwum Państwowe w Białymstoku, w zbiorach Archiwum Państwowego w Białymstoku.

10. Plan inwentaryzacyjny części miasta Białegostoku (Śródmieście), skala 1:5000, wykonany w styczniu 1948 r., w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
11. Plan uproszczony, Miasto Wojewódzkie Białystok, Program Ogólnego Planu Zagospodarowania Przestrzennego; skala 1:10 000; inż. arch. Stefan Zieliński; w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
12. Plan syntetyczny, Miasto Wojewódzkie Białystok, Program Ogólnego Planu Zagospodarowania Przestrzennego; skala 1:10 000; inż. arch. Stefan Zieliński, Ignacy Tłoczek; w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
13. Główne założenia planu generalnego miasta, Miasto Wojewódzkie Białystok, Program Ogólnego Planu Zagospodarowania Przestrzennego; skala 1:10 000; inż. arch. Stefan Zieliński, Ignacy Felicjan Tłoczek, Warszawa 1948, w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
14. Plan strefowy, etapy realizacji, Miasto Wojewódzkie Białystok, Program Ogólnego Planu Zagospodarowania Przestrzennego; skala 1:10 000; inż. arch. Stefan Zieliński, 12.1948, w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
15. Układ i klasyfikacja komunikacji drogowej, Miasto Wojewódzkie Białystok, Program Ogólnego Planu Zagospodarowania Przestrzennego; skala 1:10 000; inż. arch. Stefan Zieliński, I. F. Tłoczek; w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
16. Zmiany wprowadzone do planu strefowego na skutek opinii Komisji Rzeczników Urbanistycznych oraz postulatów R.R.P.P., Miasto Wojewódzkie Białystok, Program Ogólnego Planu Zagospodarowania Przestrzennego; skala 1:10 000; inż. arch. Stefan Zieliński; w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
17. Program terenów i urządzeń użyteczności publicznej, Miasto Wojewódzkie Białystok, Program Ogólnego Planu Zagospodarowania Przestrzennego; skala 1:10 000; inż. arch. Stefan Zieliński, 12.1948; w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
18. Archiwum Państwowe w Białymstoku, Okręgowy Urząd Likwidacyjny 107. Plan zagospodarowania miasta dołączony do spisu wyłączonych spod sprzedaży i dzierżawy nieruchomości porzuconych na terenie miasta Białegostoku, nieopisane, niedatowane.
19. Plansza Podstawowa, Miasto Wojewódzkie Białystok, Program Ogólnego Planu Zagospodarowania Przestrzennego; skala 1:10 000; Majcher, Krzywiec, 1954 r.; w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
20. Stan projektowany w roku 1960, alternatywa, Plan etapowy m. Białegostoku; skala 1:10 000; Majcher, Krzywiec, 2 XII 1959 r.; w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.

21. Stan w roku 1953 – uzbrojenie terenu, Plan etapowy m. Białegostoku; skala 1:10 000; Majcher, Krzywiec, 2 XII 1953 r.; w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
22. Przebudowa terenów mieszkalnych, Białystok Plan Ogólny; Wojewódzka Pracownia Urbanistyki w Białymstoku; Majcher, Peter, Radulski, Ficałowicz, Białystok 30 VI 1956 r.; w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
23. Szkic Planu Ogólnego m. Białegostoku, plansza podstawowa; w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
24. Plansza podstawowa terenów skoncentrowanych inwestycji, Plan etapowy, skala 1:5000, Majcher, 30 VI 1956 r.; w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
25. Plan perspektywiczny, Plan etapowy, skala 1:5000, Majcher, Krzywiec, 2 XII 1953 r.; w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
26. Plan etapowy m. Białegostoku, Stan zabudowy terenów przebudowywanych; skala 1:2000, Majcher, Krzywiec, 2 XII 1953 r.; w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.

Rozdział II

STAN I OCHRONA ŚRODOWISKA PRZYRODNICZEGO BIAŁEGOSTOKU

dr Włodzimierz Kwiatkowski

Towarzystwo Urbanistów Polskich Oddział w Białymstoku

dr Beata Matowicka

*Zespół Dydaktyczny Architektury Krajobrazu, Katedra Ochrony i Kształtowania Środowiska,
Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska Politechniki Białostockiej*

1. Wprowadzenie

Środowisko przyrodnicze Białegostoku zostało w dużym stopniu przeobrażone w wyniku ekspansji terytorialnej miasta, jaka dokonała się w XX wieku, a zwłaszcza na przełomie wieków XX i XXI. Ilustrują to dobrze mapy pochodzące z różnych okresów (il. 15).

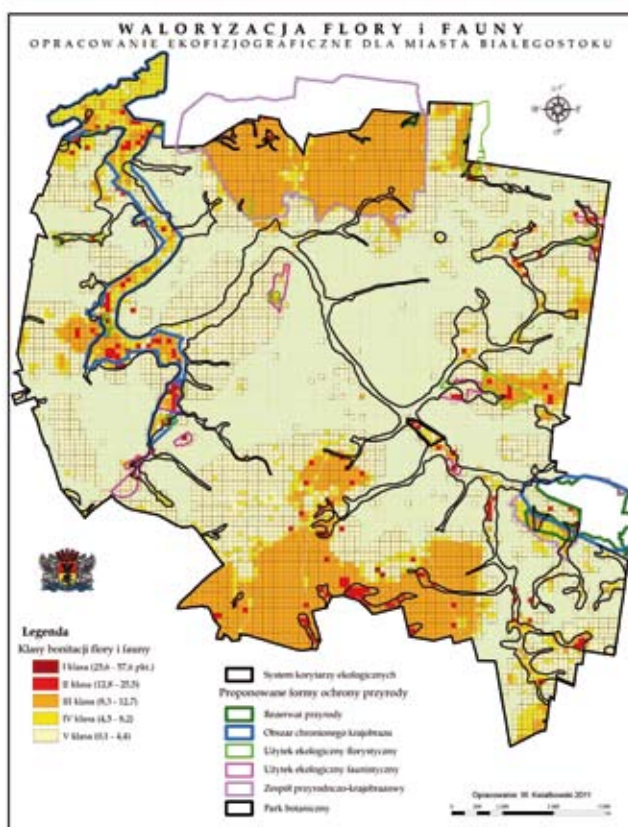

Il. 15. Białystok na początku XIX w. (ok. 1807 r.⁴⁹) oraz w latach 70. XX w.⁵⁰ na tle współczesnych granic miasta

⁴⁹ Fragment *Topographisch – Militaerische Karte vom vormaligen Neu Ostpreussen oder dem jetziger Nördlichen Theil des Herzogthums Warschau nebst dem Russischen District [...]*, 1:150 000, Herausgegeben von D. F. Sotzmann, Berlin [1806]–1808.

⁵⁰ Fragment mapy topograficznej w skali 1:100 000; PPGK, Warszawa 1981.

Obecnie większość ekosystemów naturalnych i półnaturalnych jest położona na obrzeżach Białegostoku (Las Pietrasze, Las Antoniuk, Las Solnicki, Stawy Dojlidzkie). Na terenie miasta tereny tego typu ograniczają się głównie do dolin rzecznych. Ekosystemy te stanowią duże bogactwo ekologiczne, o czym świadczy zarejestrowana liczba naturalnych i półnaturalnych zbiorowisk roślinnych, występowanie rzadkich i chronionych gatunków roślin i zwierząt⁵¹. Inwentaryzacja i waloryzacja roślinności oraz fauny wskazują na konieczność wprowadzenia form ochrony i zapisów uniemożliwiających dalszą degradację tych terenów⁵². Proponuje się traktować je jako Nienaruszalny Zasób Środowiska Przyrodniczego Białegostoku. Są to tereny, które nie powinny zmienić swojego charakteru i przeznaczenia w długiej perspektywie czasowej (il. 16).

Il. 16. Waloryzacja flory i fauny na tle istniejącego i proponowanego systemu ochrony środowiska przyrodniczego⁵³

⁵¹ W. Kwiatkowski, K. Gajko, *Ekofizjografia Białegostoku*, t. I, Urząd Miasta Białegostoku, Białystok 2011.

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem.

Celem prezentowanej pracy jest ukazanie problemów ochrony przyrody Białegostoku związanych z istotnymi zmianami jakościowymi i ilościowymi środowiska przyrodniczego terenów poddanych presji urbanizacyjnej. Analiza zasobów przyrodniczych Białegostoku ukazana na tle innych miast pozwoliła ocenić potencjał przyrodniczy miasta w szerszym kontekście. Do porównań stanu zieleni w Białymstoku i innych miastach Polski posłużyły dane GUS z 2014 roku.

2. Ocena stanu środowiska przyrodniczego miasta

W kontekście proponowanych form ochrony powierzchniowej i gatunkowej oraz znaczenia funkcjonalnego dolin rzecznych (jako ostoi roślin i zwierząt, jako korytarzy ekologicznych, jako systemu hydrologicznego i klimatycznego) niezbędny jest program wykupu tych terenów przez Urząd Miasta, co pozwoli wdrożyć programy ich optymalnego zagospodarowania z ekologicznego punktu widzenia. Doraźnym sposobem poprawy sytuacji jest rewizja miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, które obejmują swoim zasięgiem tereny wartościowe przyrodniczo. Programy i projekty dotyczące obszarów dolinnych (bulwary, ścieżki rowerowe, lokalizacja obiektów hydrotechnicznych, małej architektury rekreacyjnej itp.) powinny być konsultowane w szerokim kręgu przy udziale przyrodników.

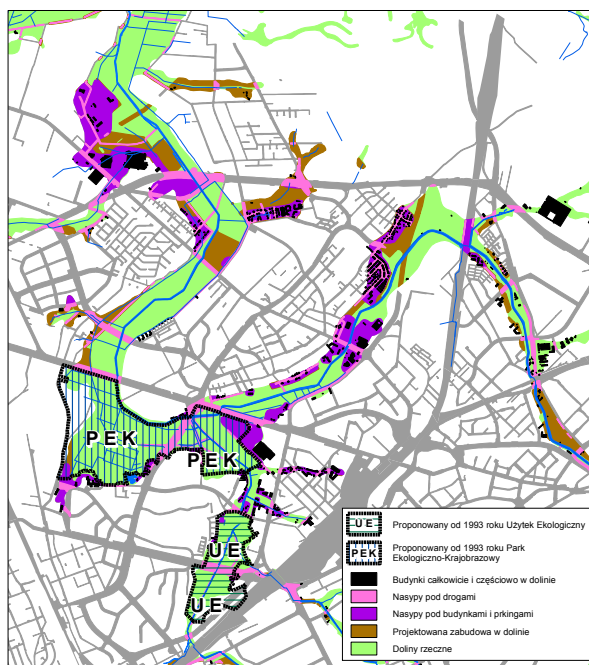
Należy unikać tworzenia nowych stref konfliktowych w obrębie ciągów ekologicznych, nadając priorytet funkcjom ochronnym tych obszarów. Istniejące strefy konfliktowe można osłabiać przez wprowadzanie odpowiednich osłon i barier zieleni ochronnej, np. wzdłuż ulic; w dalszej perspektywie czasowej należy dążyć do wyeliminowania z obszaru dolin obiektów uciążliwych przez ich rozbiórkę lub zmianę sposobu użytkowania. Istniejące przegrody w postaci nasypów drogowych, kolejowych, przecinające korytarze ekologiczne, należy uzupełnić rozwiązaniami technicznymi zapewniającymi minimum drożności tych terenów. W przypadku nowych tras komunikacyjnych należy szukać rozwiązań technicznych zapewniających maksymalną drożność korytarzy ekologicznych. Ten postulat zachowuje aktualność wobec źle przeprowadzonych inwestycji w ostatnich latach w dolinie rzeki Białej i jej lewo-brzeżnego dopływu – Bażantarki. Pojawiające się w dolinach nasypy pod budynkami, parkingami, a zwłaszcza drogami stanowią bariery ekologiczne nie do pokonania dla roślin i zwierząt (il. 17).

W porównaniu do lat poprzednich stwierdzono poprawę stanu zanieczyszczenia wód w głębszych. Natomiast w wodach gruntowych stwierdzono konsekwentny wzrost stężeń niektórych makroskładników, zwłaszcza najbardziej związanych z wpływem antropogenicznych czynników (fosforanów, azotanów)⁵⁴.

⁵⁴ W. Kwiatkowski, K. Gajko, *Ekofizjografia Białegostoku*, t. II, Urząd Miasta Białegostoku, Białystok 2012.

Wody rzeki Białej charakteryzują się złym stanem jakości. Przyczynia się do tego między innymi splukiwanie w czasie opadów zanieczyszczeń z obszarów położonych w bezpośrednim sąsiedztwie dolin rzecznych oraz niski stopień wyposażenia wylotów kanalizacji deszczowej w urządzenia do ochrony jakości wód – separatory i osadniki. Na zły stan wód dopływających kanalizacją deszczową wskazują wysokie wartości zawiesiny, BZT5, ChZT-Cr, siarczków, azotu azotynowego oraz występowanie metali ciężkich – miedzi, cynku i ołowiu⁵⁵.

Ochrona terenów czynnych biologicznie jest równoznaczna z zachowaniem powierzchni o zdolnościach retencyjnych i opóźniających spływ wód opadowych oraz roztopowych. Powierzchnie te w dolinach rzecznych pełnią jednocześnie rolę odbiorników wód z kanalizacji sanitarnej. Utrzymanie i powiększanie takich terenów jest najprostszą metodą na poprawę/niepogarszanie sytuacji związanej z niewydolnością systemu kanalizacji deszczowej w trakcie opadów nawaalnych. Opinia ta znajduje potwierdzenie w dokumentacji hydrograficznej wykonanej na rzecz miasta⁵⁶.

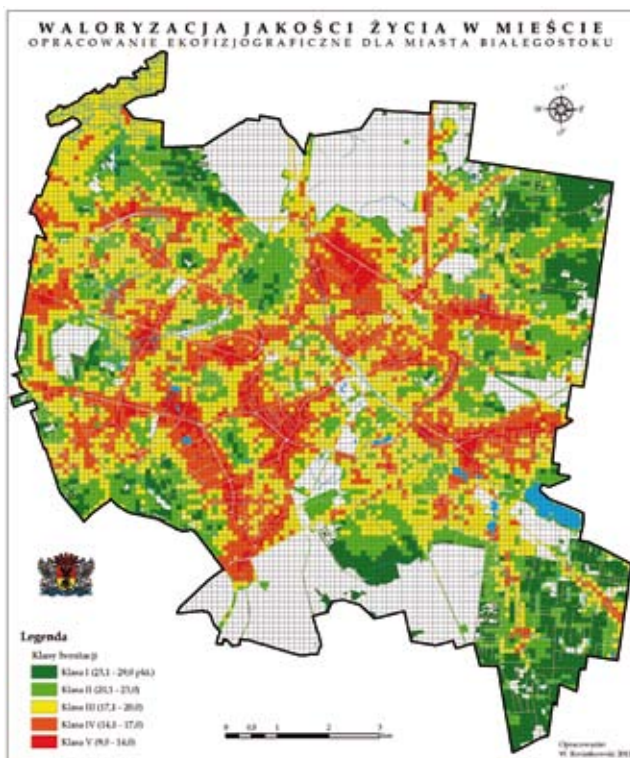
Il. 17. Degradacja systemu przyrodniczego rzeki Białej w wyniku zabudowy terenu doliny⁵⁷

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ S. Tyszewski i in., *Studium hydrograficzne rzeki Białej z wytycznymi do zagospodarowania rekreacyjno-wypoczynkowego i elementami małej retencji oraz prace hydrologiczne niezbędne do sporządzenia dokumentacji hydrologicznej*, Urząd Miasta Białegostoku, Białystok 2009.

⁵⁷ W. Kwiatkowski, K. Gajko, *Ekofizjografia Białegostoku*, t. I, Urząd Miasta Białegostoku, Białystok 2011.

Z danych pomiarowych zlokalizowanych na terenie miasta wynika, że występuje tu podwyższone stężenie pyłu zawieszonego o średnicy zastępczej ziaren poniżej 10 μm oraz ozonu przy powierzchniowej⁵⁸. Główną przyczyną emisji substancji pyłowo-gazowych jest znaczny wzrost ruchu komunikacyjnego. Poprawy należy oczekiwać po zakończeniu przebudowy i budowy głównych tras przelotowych i wyprowadzeniu ruchu tranzytowego poza granice miasta, w budowie obwodnic miejskich, konsekwentnie prowadzonej polityce parkingowej i wprowadzeniu nowoczesnego taboru komunikacji miejskiej. Występujące przekroczenia hałasu w mieście są również w przewadze pochodną ruchu komunikacyjnego i zmiany tej sytuacji należy upatrywać w cytowanych wyżej rozwiązaniach. Te niekorzystne zjawiska rozpatrywane na tle walorów środowiska przyrodniczego pozwalają waloryzować przestrzeń miasta w kategoriach *jakości życia*, czyli wskazywać obszary bardziej lub mniej przyjazne do zamieszkania ze względu na poziom zanieczyszczenia powietrza oraz hałasu (il. 18).

Il. 18. Waloryzacja jakości życia uwzględniająca stan zanieczyszczenia środowiska i pozytywne oddziaływanie zieleni naturalnej oraz urządzonej. Barwy czerwone – tereny najniższej jakości życia⁵⁹

⁵⁸ W. Kwiatkowski, K. Gajko, *Ekofizjografia Białegostoku*, t. II, Urząd Miasta Białegostoku, Białystok 2012.

⁵⁹ W. Kwiatkowski, K. Gajko, *Ekofizjografia Białegostoku*, t. I, Urząd Miasta Białegostoku, Białystok 2011.

3. Ochrona przyrody w mieście

Tereny/obiekty chronione stanowią najcenniejszy element środowiska przyrodniczego każdego miasta. Poddane silnej antropopresji przetrwały dziesiątki lat w postaci fragmentów ekosystemów lub ich elementów składowych (gatunków flory, fauny i grzybów). W krajobrazie Białegostoku ochronie podlegają zazwyczaj lasy i doliny rzeczne, tworząc wspólnie system korytarzy ekologicznych łączących tkankę urbanistyczną miasta z terenami o mniejszym nasileniu antropopresji.

Udział obszarów chronionych w ogólnej powierzchni miasta wynosi zaledwie 1%. W innych miastach wykazuje duże różnicowanie i wynosi od 0,1% w Rzeszowie do 63,9% w Kielcach (średnia dla miasta – 12,5%). Białystok z 1% terenów chronionych plasuje się na 15 pozycji (tab. 1). Na terenie Białegostoku istnieją dwa rezerваты o łącznej powierzchni 103,9 ha i 12 pomników przyrody (drzew). Od 2004 roku na terenie Białegostoku nie objęto ochroną żadnego drzewa. W mieście nie istnieją takie formy ochrony, jak użytki ekologiczne, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, parki krajobrazowe czy obszary chronionego krajobrazu, dość częste w innych polskich miastach, pomimo że propozycje takich form ochrony zawierały kolejne opracowania ekofizjograficzne⁶⁰.

Tab. 1. Ochrona zasobów przyrodniczych Białegostoku na tle innych miast Polski⁶¹

Miasto		Udział obszarów chronionych	Rezerваты przyrody	Parki krajobrazowe	Obszary chronionego krajobrazu	Użytki ekologiczne	Stanowiska dokumentacyjne	Zespoły przyrodniczo-krajobrazowe	Pomniki przyrody
		[%]	[ha]	[ha]	[ha]	[ha]	[ha]	[ha]	[szt.]
Lp.	<i>Miejsce Białegostoku w rankingu miast</i>	15	4	–	–	–	–	–	18
1	Białystok	1,0	103,9	–	–	–	–	–	12
2	Bydgoszcz	34,6	–	1486,0	4600,0	3,0	–	–	96
3	Gdańsk	25,0	260,8	2450,0	3553,0	87,9	–	454,8	166
4	Gorzów Wielkopolski	5,1	78,3	–	360,0	2,0	–	–	56
5	Katowice	1,4	127,4	–	–	4,2	–	100,4	34
6	Kielce	63,9	59,5	2119,0	4948,5	1,0	3,2	32,6	50
7	Kraków	14,9	48,6	4778,8	–	106,5	–	–	279

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ *Ochrona środowiska*, GUS, Warszawa 2014.

Miasto		Udział obszarów chronionych	Rezerwy przyrody	Parki krajobrazowe	Obszary chronionego krajobrazu	Użytki ekologiczne	Stanowiska dokumentacyjne	Zespoły przyrodniczo-krajobrazowe	Pomniki przyrody
		[%]	[ha]	[ha]	[ha]	[ha]	[ha]	[ha]	[szt.]
8	Lublin	17,2	24,4	–	2530,0	–	–	–	42
9	Łódź	9,4	79,7	1675,8	–	109,4	–	958,0	285
10	Olsztyn	5,7	14,8	–	487,0	–	–	–	16
11	Opole	0,3	–	–	–	28,9	–	–	29
12	Poznań	3,8	56,0	–	182,7	751,4	–	–	34
13	Rzeszów	0,1	8,1	–	–	–	–	–	53
14	Szczecin	5,7	2,1	359,0	–	152,8	7,8	1205,7	29
15	Toruń	6,1	44,5	–	681,6	3,3	–	–	53
16	M. st. Warszawa	23,6	1796,3	2536,6	9469,1	13,5	–	82,6	476
17	Wrocław	6,3	–	684,0	–	21,5	–	1131,0	109
18	Zielona Góra	0,4	–	–	–	–	–	24,0	39
<i>Średnia wartość:</i>		12,5	150,2	893,8	1489,6	71,4	0,6	221,6	103

4. Tereny zieleni publicznej w mieście

Tereny zieleni publicznej stanowią podstawowy element krajobrazu każdego miasta. Ich rola ekologiczna, społeczna i estetyczna wzrasta w związku z rozwojem współczesnych aglomeracji.

Białystok ze wskaźnikiem zieleni wynoszącym 28,1 m²/miesz. zajął w rankingu miast daleką dwunastą pozycję (tab. 2). Średni wskaźnik zieleni urządzonej (parków, zieleńców, cmentarzy, zieleni osiedlowej i zieleni ulicznej) na mieszkańca w osiemnastu największych miastach Polski wynosi 32,9 m²/miesz. Powyżej średniej znajduje się siedem miast: Bydgoszcz, Opole, Poznań, Lublin, Katowice, Gorzów Wielkopolski i Wrocław. Biorąc pod uwagę historyczny kontekst rozwoju urbanistyki w XIX i XX wieku, należy zauważyć, że sześć z siedmiu miast o najwyższym wskaźniku zieleni na mieszkańca to miasta położone kiedyś na terenie Prus (Opole, Gorzów Wielkopolski i Wrocław) lub znajdujące się na terenach zaboru pruskiego (Bydgoszcz, Poznań, Katowice). W Białymstoku prawie wszystkie parki i zieleńce mają charakter historyczny, a ich powstanie należy wiązać z większą wrażliwością ekologiczną mieszkańców miasta. Zielen publiczna, na którą składają się parki, zieleńce, cmentarze, zieleń

osiedlowa (związana z terenami zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej) oraz **zieleń uliczna, jest dostępna codziennie i przez to najbliższa użytkownikom. Miasta posiadające znaczne tereny zieleni urządzonej mają większy potencjał w możliwości kształtowania struktury funkcjonalno-przestrzennej miasta**⁶².

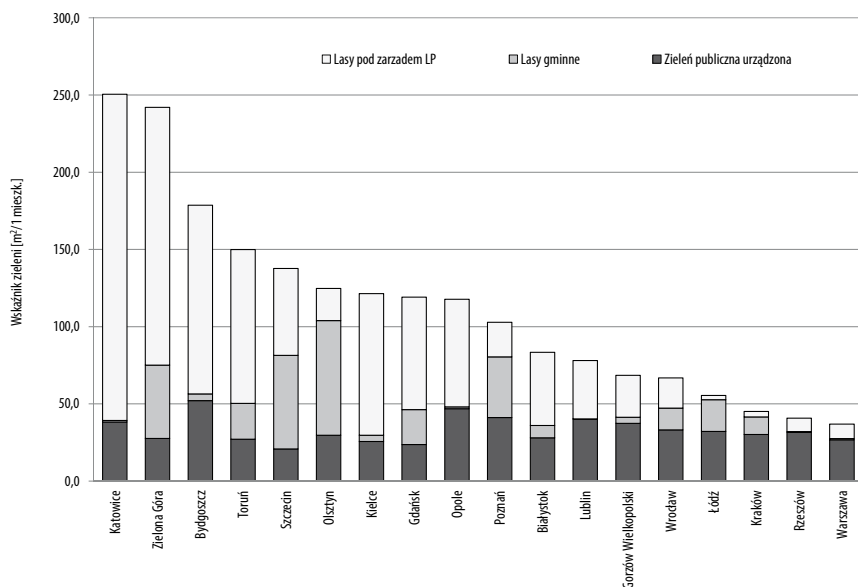
Tab. 2. Zielen publiczna w miastach Polski⁶³

Miasto		Parki i zieleńce	Tereny zieleni osiedlowej	Zieleń uliczna	Cmentarze	Zieleń publiczna urządzona	Zieleń publiczna urządzona z lasami gminnymi
		[m ² /1 mieszk.]					
Lp.	<i>Miejsce Białegostoku w rankingu miast</i>	16	3	9	6	12	12
1	Białystok	4,4	12,8	7,8	3,2	28,1	36,0
2	Bydgoszcz	26,5	14,9	8,0	2,8	52,1	56,5
3	Gdańsk	8,0	8,8	4,8	2,0	23,6	46,3
4	Gorzów Wielkopolski	20,8	7,6	5,9	3,1	37,4	41,4
5	Katowice	23,4	10,7	1,6	2,5	38,3	39,3
6	Kielce	3,9	12,6	7,0	2,2	25,7	29,7
7	Kraków	10,1	10,4	7,9	1,8	30,2	41,5
8	Lublin	8,2	16,2	13,7	2,2	40,3	40,3
9	Łódź	9,9	12,8	6,4	3,2	32,2	52,7
10	Olsztyn	6,2	12,0	6,9	4,6	29,7	104,0
11	Opole	15,6	9,6	18,0	3,7	46,9	48,1
12	Poznań	8,1	11,1	17,3	4,6	41,1	80,4
13	Rzeszów	7,9	9,1	11,9	2,7	31,6	32,1
14	Szczecin	5,1	5,7	5,1	5,0	20,9	81,4
15	Toruń	5,2	11,9	5,9	4,2	27,2	50,4
16	M. st. Warszawa	6,6	11,1	6,9	2,2	26,7	27,5
17	Wrocław	15,2	7,1	8,7	2,2	33,1	47,3
18	Zielona Góra	2,8	11,7	10,6	2,4	27,6	75,1
<i>Średnia wartość:</i>		<i>10,4</i>	<i>10,9</i>	<i>8,6</i>	<i>3,0</i>	<i>32,9</i>	<i>51,7</i>

⁶² P. Godzina, *Tereny zieleni publicznej w kontekście zrównoważonego rozwoju miasta*, „Prace Geograficzne”, z. 141, 57–72, Kraków 2015.

⁶³ *Ochrona środowiska*, GUS, Warszawa 2014.

Rozpatrując zielen publiczną urządzoną razem z lasami komunalnymi, miastami o największej powierzchni tego typu zieleni (powyżej średniej 51,7 m²/mieszk.) są: Olsztyn, Szczecin, Poznań, Zielona Góra, Bydgoszcz i Łódź. Białystok ze wskaźnikiem zieleni wynoszącym 36,0 m²/mieszk. zajmuje w rankingu miast, podobnie jak poprzednio, dwunastą pozycję (tab. 2). W większości miast położonych w regionach o dużej lesistości wskaźnik zieleni liczony razem z lasami gminnymi wzrastał kilkakrotnie (Szczecin, Olsztyn, Zielona Góra, Gdańsk, Poznań, Toruń). Nie odnotowano takiej prawidłowości w przypadku Białegostoku, gdyż większość lasów położonych na terenie miasta to lasy pod zarządkiem Lasów Państwowych (ok. 1400 ha, co stanowi 86% lasów w mieście). Średni wskaźnik zieleni miejskiej (wraz z lasami) w Białymstoku wynosi obecnie 83,4 m²/mieszk., co plasuje Białystok na jedenastej pozycji w rankingu. Powyżej średniej (112,2 m²/mieszk.) znajduje się dziewięć miast: Katowice, Zielona Góra, Bydgoszcz, Toruń, Szczecin, Olsztyn, Kielce, Gdańsk i Opole (il. 19). W porównaniu do innych miast wojewódzkich można stwierdzić, że ilość białostockiej zieleni jest niewystarczająca, pomimo nieznacznego wzrostu powierzchni skwerów i zieleńców w ostatnich latach.

Il. 19. Zielen publiczna w miastach Polski w przeliczeniu na mieszkańca⁶⁴

Analiza udziału poszczególnych rodzajów zieleni publicznej w Białymstoku wykazuje duże zróżnicowanie (tab. 2, 3). Miasto ma najwyższy, obok Lublina, Bydgoszczy i Łodzi, wskaźnik zieleni osiedlowej (12,8 m²/mieszk.) i jeden z najniższych w kraju wskaźnik powierzchni parków i zieleńców (4,4 m²/mieszk., przy średniej dla

⁶⁴ Ochrona środowiska, GUS, Warszawa 2014.

miast wynoszącej 10,4 m²/miesz.). Niektóre miasta mające niski wskaźnik terenów zieleni urządzonej, takie jak: Szczecin, Olsztyn czy Zielona Góra, mają zarazem duży udział lasów komunalnych. Można to tłumaczyć mniejszą potrzebą zieleni urządzonej w związku z możliwością użytkowania terenów leśnych. Lasy w granicach administracyjnych miast i do 10 km od miast liczących ponad 50 tys. mieszkańców (bez względu na formę własności) uznawane są za ochronne, a funkcje, jakie pełnią, są głównie pozaprodukcyjne⁶⁵. W regionach o dużej lesistości lasy strefy podmiejskiej mogą więc częściowo rekompensować mieszkańcom dostęp do parków i zielenców.

Tab. 3. Udział terenów zieleni urządzonej i lasów w miastach Polski⁶⁶

Miasto		Udział terenów zieleni (parki, zieleńce, cmentarze, zieleń osiedlowa i uliczna)	Parki i zieleńce	Tereny zieleni osiedlowej	Zieleń uliczna	Cmentarze	Lesistość	Lasy gminne	Lasy w zarządzie Lasów Państwowych
		[%]							
Lp.	Miejsce Białegostoku w rankingu miast	5	12	3	4	2	8	10	6
1	Białystok	8,1	1,3	3,7	2,2	0,9	16,0	2,3	13,7
2	Bydgoszcz	10,6	5,4	3,0	1,6	0,6	25,9	0,9	25,0
3	Gdańsk	4,2	1,4	1,5	0,9	0,4	16,8	4,0	12,8
4	Gorzów Wielkopolski	5,4	3,0	1,1	0,9	0,4	4,5	0,6	3,9
5	Katowice	7,1	4,3	2,0	0,3	0,5	39,2	0,2	39,1
6	Kielce	4,7	0,7	2,3	1,3	0,4	17,5	0,7	16,7
7	Kraków	7,0	2,3	2,4	1,8	0,4	3,4	2,6	0,8
8	Lublin	9,4	1,9	3,8	3,2	0,5	8,8	0,0	8,8
9	Łódź	7,8	2,4	3,1	1,6	0,8	5,7	5,0	0,7
10	Olsztyn	5,9	1,2	2,4	1,4	0,9	18,8	14,7	4,1
11	Opole	5,8	1,9	1,2	2,2	0,5	8,8	0,1	8,7
12	Poznań	8,6	1,7	2,3	3,6	1,0	12,9	8,2	4,7
13	Rzeszów	5,0	1,2	1,4	1,9	0,4	1,4	0,1	1,4
14	Szczecin	2,8	0,7	0,8	0,7	0,7	15,9	8,2	7,6
15	Toruń	4,8	0,9	2,1	1,0	0,7	21,6	4,1	17,5
16	M. st. Warszawa	8,9	2,2	3,7	2,3	0,7	3,4	0,3	3,1
17	Wrocław	7,2	3,3	1,5	1,9	0,5	7,3	3,1	4,2
18	Zielona Góra	5,6	0,6	2,4	2,2	0,5	43,5	9,7	33,9
Średnia wartość:		6,6	2,0	2,3	1,7	0,6	15,1	3,6	11,5

⁶⁵ R. Jaszczak, *Las i gospodarka leśna w zasięgu oddziaływania miast w Polsce*, Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej, R. 10, z 3(19), 152–171, Poznań 2008.

⁶⁶ *Ochrona środowiska*, GUS, Warszawa, 2014.

Białystok, który ma zbyt mało zieleni urządzonej (zwłaszcza parków spacerowo-wypoczynkowych i zieleńców), korzysta w dużej mierze z zasobów leśnych okolicznych puszczy, zwłaszcza Puszczy Knyszyńskiej. W przeszłości natomiast nie został wykorzystany, a obecnie jest mocno ograniczony dostęp do lasów położonych w granicach miasta, takich jak: Las Antoniuk i Las Pietrasze. Stało się to w wyniku przyjęcia złych rozwiązań w trakcie projektowania tzw. Trasy Generalskiej, co spowodowało w praktyce ograniczenie możliwości wykorzystania rekreacyjnego tych obszarów przez mieszkańców północnych i wschodnich dzielnic Białegostoku.

5. Podsumowanie

Powstawanie publicznych terenów zieleni w XIX wieku wiązało się głównie z ogólnie prowadzoną akcją ich porządkowania⁶⁷. Roślinność w powiązaniu z układem przestrzennym i architekturą stanowiła oprawę ulic, placów i budynków użyteczności publicznej, nadając im odpowiednią rangę i oprawę estetyczną. Miasta, rozwijając się w kierunku „na zewnątrz” od istniejącego układu, zajmowały tereny pokryte roślinnością, która przyjmowała różne formy i funkcje. Z czasem kształtował się wokół aglomeracji buforowy pas zieleni (ang. *greenbelt*) łączący obrzeża miasta i wchodzący w postaci klinów do jego centrum. Zanikanie pasowo-klinowej struktury zieleni w mieście, co możemy obserwować na przykładzie Białegostoku, jest zjawiskiem niepokojącym, zwłaszcza w kontekście złej oceny zasobów zieleni publicznej miasta.

Stosunkowo duży udział lasów komunalnych na terenie Białegostoku rekompensuje niewielki udział parków i zieleńców w przestrzeni miasta (1,3%). Jednak miasta, które przy dużym udziale lasów mają wysoki wskaźnik zieleni publicznej przypadającej na mieszkańca, mają najlepsze perspektywy do zrównoważonego kształtowania zieleni. Przy zakładaniu nowych terenów zieleni należy przede wszystkim wykorzystać już posiadane rezerwy, dążąc do rewitalizacji istniejących parków i zieleni osiedlowej; w następnej kolejności należy prowadzić odpowiednią politykę gospodarowania gruntami w celu pozyskania nowych terenów pod urządzonej zieleni publicznej⁶⁸. W Białymstoku nadal istnieją duże osiedla z zabudową wielorodzinną pozbawioną parków lub ze źle urządzonymi terenami zieleni; lokują się zwłaszcza w zachodniej części miasta: Zielone Wzgórze, Słoneczny Stok, Wysoki Stoczek, Dziesięciny II.

System hydrograficzny miasta – rzeka Biała i jej dopływy – stanowi niewykorzystany potencjał przyrodniczy Białegostoku. Żaden z cennych fragmentów doli-

⁶⁷ K. Kimic, *Miejsce i rola publicznych terenów zieleni w przestrzeni polskich miast XIX wieku*, „Architektura. Czasopismo Techniczne”, 6-A, z. 19, Rok 109, 109–117, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012.

⁶⁸ P. Godzina, *Tereny zieleni publicznej w kontekście zrównoważonego rozwoju miasta*, „Prace Geograficzne”, z 141, 57–72, Kraków 2015.

ny nie został dotychczas objęty ochroną, a możliwość stworzenia systemu parków wzdłuż cieków i utworzenie obiektów wzorowanych na przykład na „parkach rzecznych” Krakowa⁶⁹ istnieje jedynie w sferze niesprecyzowanych planów (Il. 17). Białystok, dysponując bogactwem przyrodniczym doliny rzeki Białej, pozostaje jedynym miastem wojewódzkim w Polsce, które odwraca się tyłem do rzeki. Za całkowicie chybiony należy uznać program rewitalizacji meandrów w dolinie Białej, w rejonie ulicy Ciołkowskiego. W trakcie rozległych prac ziemnych zdewastowano tereny o dużej wartości przyrodniczej, co udokumentowano w opracowaniu ekofizjograficznym⁷⁰. Należy wziąć pod uwagę również fakt, iż dalsze zaniechania w urządzaniu zdegradowanych terenów dolinowych będą generowały z roku na rok coraz wyższe koszty w momencie realizacji podjętych zadań. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego doliny rzeki Białej⁷¹ i Bażantarki⁷² (najcenniejszych fragmentów dolin rzecznych w mieście), które wyznaczają zasady, na jakich należy zagospodarować przestrzeń tych części miasta, nie mają charakteru realizacyjnego i pozwalają na ochronę terenów dolin jedynie w ograniczonym zakresie.

Rozrastające się miasto (zwłaszcza północna i wschodnia część Białegostoku) wchodzi w coraz bliższe sąsiedztwo lasów Puszczy Knyszyńskiej (chronionej w ramach Dyrektywy Ptasiej OSO⁷³ i Dyrektywy Siedliskowej SOO⁷⁴, a dodatkowo jako Park Krajobrazowy Puszczy Knyszyńskiej). Zachodnia część miasta rozwija się w kierunku doliny Narwi, objętej na tym odcinku ochroną jako: Narwiański Park Narodowy, Bagienna Dolina Narwi (OSO), Narwiańskie Bagna (SOO) oraz Obszar Chronionego Krajobrazu Dolina Narwi. Naturalną koleją rzeczy będzie więc przyłączenie tych wielkoobszarowych struktur do systemu przyrodniczego miasta. Kluczową rolę w tym systemie powinny spełniać cieki i zbiorniki wodne (dolina Białej łącząca się z doliną Supraśli oraz Stawy Dojlidzkie), a także lasy strefy podmiejskiej.

Przeprowadzone studium materiałów literaturowych oraz analiza danych statystycznych GUS z 2014 roku potwierdzają wysoki walor aglomeracji białostockiej pod względem zasobów przyrodniczych. Tej wysokiej pozycji nie towarzyszy jednak żaden spójny program utrzymania potencjału przyrodniczego miasta. Atrakcyjność miasta i jego wizerunek jest bardzo ważny z racji jego położenia w stosunku do państw sąsiednich oraz jako miasta znajdującego się w centrum regionu o wyjątkowym – w skali całego kraju – nasyceniu cennymi obiektami przyrodniczymi.

⁶⁹ A. Böhm, *System parków rzecznych w Krakowie*, „Doliny Rieczne. Przyroda – krajobraz – człowiek. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” t. 7, 277–284, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec 2007.

⁷⁰ W. Kwiatkowski, K. Gajko, *Ekofizjografia Białegostoku*, t. I, Urząd Miasta Białegostoku, Białystok 2011.

⁷¹ Dz. Urz. W.P. poz. 1757 z 14.06.12 r.

⁷² Dz. Urz. W.P. nr 173, poz. 2152 z 16.07.10 r.

⁷³ Obszary Specjalnej Ochrony – Dyrektywa Ptasia.

⁷⁴ Specjalne Obszary Ochrony – Dyrektywa Siedliskowa.

Literatura

1. Böhm A., *System parków rzecznych w Krakowie*, Doliny Rieczne Przyroda Krajobraz Człowiek, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, t. 7, 277–284, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec 2007.
2. Godzina P., *Tereny zieleni publicznej w kontekście zrównoważonego rozwoju miasta*, „Prace Geograficzne”, z. 141, 57–72, Kraków 2015.
3. Jaszczak R., *Las i gospodarka leśna w zasięgu oddziaływania miast w Polsce*, „Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej”, R. 10, z. 3(19), 152–171, Poznań 2008.
4. Kimic K., *Miejsce i rola publicznych terenów zieleni w przestrzeni polskich miast XIX wieku*, „Architektura. Czasopismo Techniczne”, 6-A, Zeszyt 19, R. 109, 109–117, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012.
5. Kwiatkowski W., Gajko K., *Ekofizjografia Białegostoku*, t. I, Urząd Miasta Białegostoku, Białystok 2011.
6. Kwiatkowski W., Gajko K., *Ekofizjografia Białegostoku*, t. II, Urząd Miasta Białegostoku, Białystok 2012.
7. Tyszewski S., Kardel I., Puśłowska-Tyszewska D., Okruszko T., Stańczyk T., Oglęcki P., Chormański J., Mirosław-Świątek D., Michałowski R., Polak W., *Studium hydrograficzne rzeki Białej z wytycznymi do zagospodarowania rekreacyjno-wypoczynkowego i elementami małej retencji oraz prace hydrologiczne niezbędne do sporządzenia dokumentacji hydrologicznej*, Urząd Miasta Białegostoku, Białystok 2009.
8. Dziennik Urzędowy Województwa Podlaskiego, nr 173, poz. 2152 z 16.07.10 r.
9. Dziennik Urzędowy Województwa Podlaskiego, poz. 1757 z 14.06.12 r.
10. *Ochrona środowiska 2014*, GUS, Warszawa 2014.

Rozdział III

Droga wodna łącząca Wielkie Jeziora Mazurskie z Kanałem Augustowskim i Niemnem jako alternatywna strategia rozwoju turystyki w obszarach cennych przyrodniczo

dr inż. Henryk Jaros

Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska

Politechniki Białostockiej

1. Droga wodna jako produkt turystyczny na tle innych szlaków wodnych w Europie

Budowa żeglownego szlaku wodnego łączącego Wielkie Jeziora Mazurskie ze zbudowanym w XIX wieku. Kanałem Augustowskim stworzy największą bazę do rozwoju turystyki wodnej w regionie i w kraju. Połączy on tradycje żeglarstwa jeziorowego dobrze rozwiniętego na jeziorach mazurskich, z nieobecny na tym obszarze żeglarstwem kanałowym, które jest specyficzną dziedziną turystyki wodnej. Wyróżnikiem będzie także międzynarodowy aspekt inwestycji: połączenie Wielkich Jezior Mazurskich poprzez Kanał Augustowski z Niemnem na Białorusi.

Szlak wodny, jako jedyny w Europie, będzie miał charakter czysto turystyczny o walorach ekologicznych (inne kanały w Europie budowano jako inwestycje przemysłowe) i będzie przebiegał w wielu miejscach przez tereny słabo zagospodarowane o unikalnej przyrodzie.

W Polsce żegluga po kanałach, która wymaga nieco innych umiejętności żeglarskich oraz odpowiedniego wyposażenia technicznego jednostek pływających, odbywa się tylko na Kanale Elbląskim i Kanale Augustowskim. Szlak wodny przyciągnie w głównej mierze turystykę motorowodną – głównie „hauseboty”, umożliwiające wielodniowy wypoczynek na wodzie. Żeglarstwo na jeziorach mazurskich ma już swoje tradycje, gdyż pływa po nich ponad 15 tysięcy jednostek, a ich liczba sukcesywnie się zwiększa⁷⁵.

⁷⁵ *Koncepcja rewitalizacji i rozbudowy drogi wodnej między Wielkimi Jeziorami Mazurskimi a Kanałem Augustowskim na obszarze województw podlaskiego i warmińsko-mazurskiego, Biuro Projektów Inwestycyjnych, Warszawa, 2014.*

W Europie Zachodniej turystyka wodna na kanałach zaczęła intensywnie rozwijać się w XIX wieku, i obecnie jest bardzo popularna w takich krajach, jak Holandia, Anglia Środkowa, Belgia, Francja Północna i Burgundia. Corocznie w Europie Zachodniej korzysta z tej formy turystyki wodnej kilkadziesiąt tysięcy turystów i obserwuje się stały wzrost zainteresowania wielodniowym pobytem i wypoczynkiem na wodzie. W Europie największe akweny dostępne dla żeglugi śródlądowej w postaci kanałów to szlaki transportowe: Kanał Gota w Szwecji, który powstał w pierwszej połowie XIX wieku i łączy Morze Bałtyckie w pobliżu Norkoping, poprzez jeziora Vattern i Vanern, z Morzem Północnym w Göteborgu, oraz Kanał Kaledoński, który powstał w tym samym okresie, łączący wschodnie wybrzeże Szkocji z jej zachodnią częścią poprzez jeziora, w tym Loch Ness.

Połączenie Wielkich Jezior Mazurskich z Kanałem Augustowskim byłoby ponadregionalnym przedsięwzięciem w zakresie turystyki. Połączone zostałyby dwa odrębne pod względem administracyjnym regiony w Polsce. Dalsze poprowadzenie drogi wodnej – od Kanału Augustowskiego do Czarnej Hańczy i dalej do rzeki Niemna na Białorusi – spowodowałoby powstanie jednej z najdłuższych wodnych tras turystycznych w Europie Środkowej. Droga wodna, mająca początek w miejscowości Giżycko i przepływająca przez Elk, Augustów do rzeki Niemna, nabrałaby wymiaru międzynarodowego i stałaby się atrakcyjna dla turystów z Białorusi, Rosji i Litwy.

Polska w porównaniu z innymi krajami Europy jest rzadko odwiedzana z powodów poznawczych i wypoczynkowych. Zarówno polskie góry, jak i Bałtyk nie przyciągają w dużej skali turystów zagranicznych. Wynika to z konkurencji innych ofert turystycznych z całego świata. Polska oferta turystyczna nie jest rozpoznawalna w Europie i świecie⁷⁶.

Walory Wielkich Jezior Mazurskich i Kanału Augustowskiego są znane i doceniane w Polsce, ale ich połączenie drogą wodną stwarzającą możliwość dotarcia aż do Niemna spowodowałoby powstanie nowej jakości w zakresie turystyki wodnej i ukształtowanie nowego, markowego produktu turystycznego Polski.

2. Stan aktualny turystyki wodnej w województwie podlaskim oraz koncepcja przebiegu trasy drogi wodnej na odcinku od Giżycka do Kanału Augustowskiego

Rzeki i jeziora województwa podlaskiego bardzo dobrze nadają się do uprawiania turystyki wodnej: łącznie jest tu kilkanaście spławnych rzek stanowiących 14 tras kajakowych o długości około 1, 3 tys. km. Turystyka wodna, zwłaszcza żeglarstwo i kajakarstwo, mają wyjątkowo korzystne warunki rozwoju w północnej części wo-

⁷⁶ Ibidem.

jewództwa, na Pojezierzu Suwalsko-Augustowskim⁷⁷. Największym ośrodkiem turystyki żeglarskiej, kajakarskiej oraz turystycznej żeglugi pasażerskiej jest Augustów. Znajduje się tu duży port floty śródlądowej, są też liczne przystanie jachtowe, kąpieliska i plaże oraz wyciąg dla narciarzy wodnych. Jezioro Wigry, ze względu na swe rozmiary i wyjątkowo urozmaiconą linię brzegową, należy do najatrakcyjniejszych dla żeglarstwa akwenów w kraju. Korzystne warunki do uprawiania żeglarstwa panują także na jeziorach augustowskich, na jeziorze Rajgrodzkim oraz zbiorniku Siemianówka. Zbiornik Siemianówka to również doskonale miejsce do windsurfingu, wynika to z parametrów technicznych zbiornika i klimatu⁷⁸.

Region oferuje również znakomite możliwości kajakarzom. Najbardziej znane szlaki wodne to: Kanał Augustowski (80 km), Czarna Hańcza (40 km), Rospuda, Biebrza, Supraśl oraz Narew (odcinek Siemianówka-Nowogród w górnym i środkowym biegu) oraz odcinek Pisy. Kajakarzom sprzyja rozwijająca się sieć wypożyczalni kajaków (ponad 60) oraz kilka wyspecjalizowanych w organizacji spływów kajakowych biur turystycznych. Ponadto na jeziorach augustowskich, Kanale Augustowskim i Jeziorze Wigry odbywają się rejsy statkami pasażerskimi. Przewóz osób statkami żeglugi śródlądowej Kanałem Augustowskim oferuje Żegluga Augustowska. Trasa rejsów z portu w Augustowie przebiega poprzez jeziora, skanalizowane rzeki i sztuczne przekopy kanału tworzące tzw. systemat Kanału Augustowskiego. Na trasie rejsów statki przepływają przez szczególnie atrakcyjne hydrotechniczne budowle wodne – śluzy, które umożliwiają pokonywanie różnic poziomu wód na poszczególnych odcinkach drogi wodnej Kanału Augustowskiego.

Projektowany szlak wodny łączący Wielkie Jeziora Mazurskie z Kanałem Augustowskim obecnie nie posiada jednoznacznie określonej trasy przebiegu. Opracowane zostały 22 warianty trasy tego szlaku, z których wybrano 2 warianty, charakteryzujące się najmniejszymi niekorzystnymi oddziaływaniami na środowisko w trakcie budowy koryta kanału. Najmniej problematycznym odcinkiem drogi wodnej jest odcinek od Giżycka do Ełku, przez jeziora: Niegocin, Buwelno, Orzysz, Rostki, Druślin, Sunowo do jeziora Ełk. Problemy pojawiają się z poprowadzeniem drogi wodnej od Ełku do Kanału Augustowskiego. Opracowane warianty przewidywały trasę z jeziora Ełk rzeką Ełk do Osowca i dalej rzeką Biebrzą do Augustowa lub w innym wariantcie – z Ełku przez jezioro Selment Wielki, jezioro Stackie, Rajgrodzkie, Dręstwo do jeziora Tajno i dalej wykopanym kanałem do Kanału Augustowskiego w rejonie śluzy Sosnowo. Obydwa te warianty zostały jednak odrzucone ze względu na funkcjonowanie Biebrzańskiego Parku Narodowego. Zachodzi więc potrzeba wyznaczenia nowej trasy szlaku wodnego na odcinku od jeziora i miasta Ełk do Kanału Augustowskiego (il. 20). Znaczną część trasy drogi wodnej można zwiedzić kajakiem, gdyż rzeki i jeziora są przydatne do organizowania kilkudniowych wycieczek. Obec-

⁷⁷ *Strategia rozwoju województwa podlaskiego do roku 2020*, Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego, 2013.

⁷⁸ *Ibidem*.

nie czynne są szlaki turystyczne o randze lokalnej, koncentrujące się wokół jezior i obszarów chronionych. Część tras ma charakter tematyczny, kilka z nich nakłada się lub przecina z projektowanym szlakiem wodnym: na odcinku Cieżpięty – Orzysz; Rostki Skomackie – Klusy – Rożyńsk – Ełk – Mrozy Wielkie – Łaski Wielkie – Krzywe – Rajgród; Tajno – Kanał Augustowski i w miejscowościach: Miłki, Ublik, Odoje, Lepaki Małe, Czarna Wieś.

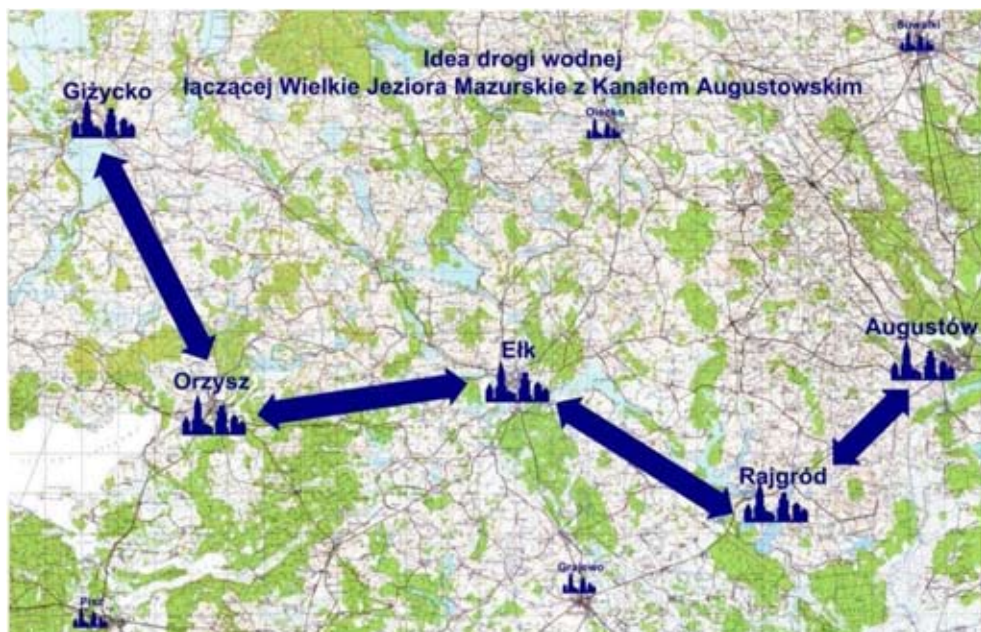
Tab. 4. Szlaki turystyczne, dane liczbowe (km); źródło: Program rozwoju turystyki i zagospodarowania turystycznego województwa podlaskiego w latach 2010–2015, Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego, 2009

Województwo	Szlaki rowerowe	Szlaki piesze	Szlaki wodne	Szlaki konne
warmińsko-mazurskie	855	1457	280	17
podlaskie	3687 (82 trasy)	3300 (80 tras)	1300	88

Wstępna koncepcja przebiegu drogi wodnej zakłada, iż jej początek będzie na przystani wodnej w Giżycku i dalej będzie ona biegła przez szereg łączonych ze sobą kanałami jezior do Ełku, Rajgrodu i Kanału Augustowskiego. Planowana szerokość drogi wodnej będzie wynosiła 9 m, natomiast głębokość ok. 1,5 m. Od miejsca połączenia z Kanałem Augustowskim trasa prowadziłaby przez jeziora augustowskie do Czarnej Hańczy i Czarną Hańczę do granicy państwa, natomiast jej punkt końcowy znajdowałby się na przystani wodnej na rzece Niemen. Tak poprowadzona trasa przebiegałaby przez teren 15 samorządów w województwie podlaskim i warmińsko-mazurskim, powiaty giżycki, piski, ełcki-lider Projektu, grajewski, miast Giżycko i Ełk, miasta i gminy Orzysz i Rajgród, gminy Giżycko, Miłki, Ełk, Kalinowo, Płaska.

Na planowanej trasie drogi wodnej występują różnice poziomów wód w poszczególnych jeziorach i rzekach wynoszące od 1,5 do 4 metrów. Można byłoby ten problem techniczny rozwiązać przez wybudowanie 12–14 śluz wodnych. Poza budowę śluz wodnych trzeba byłoby część odcinków drogi wodnej prowadzić w sztucznie wykopanych kanałach, opartych na wodach gruntowych. Wszędzie, gdzie byłoby to tylko możliwe, wykorzystywano by odcinki istniejących obecnie rzek, dostosowując je do parametrów technicznych odpowiadających przyjętej klasie Ia – drogi wodnej. Większość jezior znajdujących się na planowanej trasie jest obecnie wykorzystywana turystycznie, natomiast większość rzek i cieków wodnych wymagałaby poszerzenia i pogłębienia, co wiąże się z ingerencją w środowisko naturalne. Trzeba byłoby dokonać wyboru wariantu przebiegu trasy w taki sposób, żeby zmniejszyć do minimum zmiany w środowisku spowodowane pracami ziemnymi.

Trasa przebiegu szlaku przechodziłaby przez obszary chronione, jak: Biebrzański Park Narodowy, rezerwat Bagna Nietlickie i obszar Mazurskiego Parku Krajobrazowego. Planowane działania byłyby obłożone szeregiem wymogów zabezpieczających obszary chronione przed negatywnymi skutkami funkcjonowania drogi wodnej oraz prac wykonawczych. Wyeliminowanie spodziewanych zagrożeń w odniesieniu do terenów chronionych wiązałoby się z zastosowaniem szczególnych rozwiązań projekto-

Il. 20. Schemat ideowy przebiegu trasy drogi wodnej; źródło: Koncepcja rewitalizacji i rozbudowy drogi wodnej między Wielkimi Jeziorami Mazurskimi a Kanałem Augustowskim na obszarze województw podlaskiego i warmińsko-mazurskiego, 2014

wych i ekologicznych, gwarantujących nienaruszalność walorów przyrodniczych terenów chronionych, zaakceptowanych przez zarządzających terenami chronionymi.

Realizacja projektu drogi wodnej spowodowałaby rozwój turystyki w regionie, wzrost zainteresowania regionem wśród turystów krajowych i zagranicznych, powstanie wielu miejsc pracy i zapewnienie wpływów do budżetów samorządowych i państwa z podatków i opłat. Przedsięwzięcie to stałoby się kluczowym działaniem gospodarczym i społecznym w regionie. Sam szlak wodny byłby kręgosłupem obszaru turystycznego, a także działalności produkcyjnej związanej z przemysłem turystycznym (budowa łodzi, jachtów, urządzeń pływających, produkcja wyposażenia obiektów hotelowych, sportowych, turystycznych) i budowlami hydrotechnicznymi.

3. Walory przyrodnicze planowanej trasy „drogi wodnej” od Giżycka do Kanału Augustowskiego

Analizowane warianty planowanej modernizacji i rozbudowy drogi wodnej między Wielkimi Jeziorami Mazurskimi a Kanałem Augustowskim i dalej do rzeki Niemen przebiegają przez młody geologicznie krajobraz polodowcowy. Charakteryzuje go

typowa rzeźba młodoglacjalna, reprezentowana przez pagórki moreny czołowej, morenę denną, rozległe pola sandrowe i liczne zagłębienia powstałe po martwym lodzie, które wypełnione są wodami jezior: Niegocin, Orzysz, Drumlin, Ełckie, Selmęt Wielki i Rajgrodzkie. Mniejsze zagłębienia będące kociołkami polodowcowymi mają charakter śródpolnych i śródleśnych oczek wodnych. Znaczne ilości wody wód roztopowych wypływających z topniejącego lodowca tworzyły rozlewiska i zastoiska.

Istotnym składnikiem współczesnej szaty roślinnej tego terenu jest roślinność wodna i szuwarowa. Roślinność ta porasta zabagnione doliny rzek i strefę przybrzeżną jezior, które należą do zbiorników eutroficznych. Odznaczają się one pasowym ukształtowaniem roślinności. W przypadku roślinności wodnej większość reprezentujących ją zbiorowisk roślinnych jest ukryta pod lustrem wody. W obrębie roślinności wodnej można wyróżnić trzy grupy zbiorowisk.

Do pierwszej grupy należą zbiorowiska drobnych roślin pleustonowych *Lemno-Spirodeletum*, pływających biernie na powierzchni wody, których głównymi komponentami są rzęsy: drobna *Lemna minor* i trójrowkowa *L. trisulca* oraz spirodela wielokorzenna *Spirodela polyrhiza*. Zbiorowiska te zlokalizowane są we wszystkich typach zbiorników z wodą stojącą, jak również w ślepych odnogach lub cichych zatoczkach rzek.

Do drugiej grupy należą ubogie florystycznie, jedno- lub kilkugatunkowe zbiorowiska roślin zanurzonych (podwodnych), budowanych przez: włosienicznika krążkolistnego *Ranunculetum circinatis*, moczarkę kanadyjską *Elodeetum canadensis*, rogatka sztywnego *Ceratophylletum demersi*, wywłócznika okółkowego *Myriophyllum verticillatis* oraz rdestnice – grzebieniastą *Potametum pectinatis*, połyskującą *Potametum lucentis* i przeszytą *Potametum perfoliatis*.

Trzecia grupa skupia rośliny zakorzenione w dnie, o liściach wynurzonych i pływających na powierzchni wody. Zalicza się do nich zbiorowiska: żabiścieku pływającego *Hydrocharitetum morsus-ranae*, rdestu ziemnowodnego *Polygonetum natantis*, rdestnicy pływającej *Potametum natantis* oraz „lili wódnych” *Nupharo-Nymphaeetum albae*, budowanych przez okazałe byliny – grązel żółty *Nuphar luteum* i grzybienie białe *Nymphaea alba* – należące do najbardziej widocznych zbiorowisk roślinności wodnej.

Roślinność szuwarowa wyraźnie zaznacza się w lokalnym krajobrazie, jednocześnie poprzez produkcję znacznej ilości biomasy wyraźnie wpływa na jego kształtowanie. Spośród zespołów ze związku *Phragmition*, grupującego szuwały właściwe (wysokie), największe powierzchnie zajmują szuwały: trzcinowe *Phragmitetum australis* i pałki wąskolistnej *Typhetum angustifoliae*. Trzcinowiska cechuje duża amplituda ekologiczna oraz znaczne zróżnicowanie pod względem składu florystycznego i warunków siedliskowych. Turzycowiska występują w układzie przestrzennym z zaroślami wierzb szerokolistnych *Salicetum pentandro-cinereae*, różnymi stadiami rozwojowymi olsu *Ribeso nigri-Alnetum*, z szuwarami właściwymi związku *Phragmition* oraz zbiorowiskami łąkowymi klasy *Molinio-Arrhenatheretea*. Najczęstszym i zara-

zem największym pod względem areалу jest szuwar turzycy zaostrej *Caricetum gracilis*. Do częstych zalicza się szuwar mozgi trzcinowatej *Phalaridetum arundinaceae*, który tworzy bardzo charakterystyczne fizjonomicznie pasy roślinności przybrzeżnej. Pasy wzdłuż rowów melioracyjnych, doliny rzeczne, obrzeża mis jeziornych i skraje wilgotnych zarośli, łągów i olsów porasta ziołorośle *Filipendulo-Geranium* budowane przez duże byliny: wiązówkę błotną *Filipendula ulmaria* i bodziszka błotnego *Geranium palustre*. Na obrzeżach torfianek i misy jeziornej starorzeczy, zbiorników astatycznych i oczek wodnych wykształciły się ziołorośla *Lythro-Filipenduletum ulmariae* z licznie występującą krwawnicą pospolitą *Lythrum salicaria*, której towarzyszy tojeść pospolita *Lysimachia vulgaris* i wiązówka błotna *Filipendula ulmaria*. Największe powierzchnie w obrębie łąk zajmują intensywnie użytkowane łąki wyczyńcowe *Alopecuretum pratensis* oraz łąki ze śmiałkiem darniowym *Deschampsia caespitosa*.

4. Droga wodna jako produkt turystyczny

Istniejące walory przyrodnicze Podlasia w rejonie planowanej drogi wodnej są jednak tylko potencjałem, który można byłoby wykorzystać przez umiejętne zarządzanie środowiskiem i właściwy wybór kierunku rozwoju regionu, tak aby służył ludziom bez naruszenia zasad zrównoważonego rozwoju i ładu przestrzennego. Tereny o bardzo wysokich walorach przyrodniczych powinny być przeznaczone na rozwój funkcji opartej na tych wartościach w sprzężeniu zwrotnym z działaniami gospodarczymi, potrzebami mieszkańców terenu, kulturą regionalną i ogólnym rozwojem regionu. Preferowaną funkcją regionu Podlasia wynikającą z posiadanych zasobów przyrodniczych powinien być rozwój turystyki, rekreacji i wypoczynku, prowadzony zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju, inicjujący rozwój gospodarczy regionu, ale nie niszczący walorów przyrodniczych, które są podstawą i przyczyną tego rozwoju [5].

Droga wodna wesprze istotne trendy obecne dziś w turystyce, takie jak: wzrost efektywnego spędzania czasu wolnego, nastawienie na rozwój hobby, edukacji, nauki, wzrost zainteresowania turystyką kulturową, historyczną, artystyczną; wzrost popytu na wypoczynek w ośrodkach typu SPA i wellness wynikający z dbałości o zdrowie; wzrost popularności turystyki aktywnej i ekstremalnej.

Produkt turystyczny, jaki może być stworzony na bazie drogi wodnej oraz innych atrakcji powstałych wokół niej, ma za zadanie wzmocnić rozpoznawalność Polski Północno-Wschodniej jako miejsca do całorocznego aktywnego wypoczynku, w tym do wyjazdów integracyjnych firm z całej Polski. Ma także przyciągnąć do Polski zamierzony segment turystów indywidualnych z innych krajów na wypoczynek co najmniej 5–6-dniowy. Dotychczas średnia długość pobytu turysty polskiego w obiekcie turystycznym wynosiła około 2,5 dnia, w przypadku gościa zagranicznego wskaźnik

ten jest jeszcze niższy i wynosi zaledwie 2 dni. Podobny wskaźnik długości pobytu można odnieść do całego kraju⁷⁹.

Budowa drogi wodnej będzie podstawą dla stworzenia produktu turystycznego o wysokiej jakości i konkurencyjności. Przyczyni się do podniesienia konkurencyjności istniejących już produktów turystycznych regionu, może także wykreować nowe produkty turystyczne oraz określić główne kierunki ich promocji. Stworzy potencjał dla produktu turystycznego o charakterze pasmowym (sieciowym), scalającym turystycznie obszary województwa warmińsko-mazurskiego i podlaskiego z obszarem Białorusi i Litwy.

Droga wodna będzie osnową, w ramach której będą miały szanse rozwinąć się inne produkty turystyczne, takie jak: turystyka rowerowa, konna, piesza i trasy biegowe, narciarstwo biegowe na zamrzniętych kanałach w okresie zimy, bojery na zamrzniętych jeziorach. Powstaną możliwości do uprawiania wszystkich obszarów turystyki aktywnej: sportów wodnych, nurkowania, podglądania przyrody, ptaków, różnych form sportów zimowych, wędkarstwa, lotni i przelotów balonem nad obszarami jezior i trasą drogi wodnej. Rozwój i unowocześnianie infrastruktury tak, aby mogła ona spełniać wymagania współczesnego turysty, będzie zmierzać do przedłużenia sezonu letniego i uatrakcyjnienia sezonu zimowego poprzez promocję sportów zimowych w regionie, takich jak bojery, narciarstwo zjazdowe, narciarstwo biegowe. Szczególnie istotne dla regionu jest pozyskanie turystów z wysokimi dochodami. Droga wodna stworzy szansę powstania hoteli wysokiej jakości, co umożliwi przyjazdy większych grup na imprezy typu szkolenia i inne. Wzrasta zapotrzebowanie na organizację konferencji w miejscach o dużych walorach turystycznych i rekreacyjnych. Wybudowanie drogi wodnej będzie podstawą infrastrukturalną dla powstania kolejnych inwestycji w regionie.

5. Oddziaływanie drogi wodnej na gospodarkę, promocję regionu, samorządów i miejscową ludność

Bezpośrednie oddziaływanie drogi wodnej obejmie obszary wzdłuż szlaku bez użycia pojazdów i dotyczyć będzie linii brzegowej wraz z terenami zabudowanymi miast i miejscowości. Realizacja drogi wodnej spowoduje zmiany profilu działalności mieszkańców oraz przeznaczenia gruntów, które będą chętniej przeznaczane i wykorzystywane do celów turystyki. Obszar oddziaływania drogi wodnej obejmuje wszystkie tereny, z których możliwy jest dojazd mieszkańców do nowych miejsc pracy, jak dowóz produktów i świadczenie usług związanych z ruchem turystycznym.

⁷⁹ H. Jaros, W. Roszkowski, *Turystyka i funkcje edukacyjne w Narwiańskim PN*. Monografia: *Przyroda Podlasia*, Narwiański Park Narodowy, 2004.

Droga wodna stworzy nowe możliwości zatrudnienia mieszkańcom regionu oraz zapewni nowe rynki zbytu znajdującym się tu przedsiębiorstwom.

Budowa szlaku turystycznego jest promocją regionu, która nie tylko powoduje wzrost zainteresowania turystyką, ale również umożliwia promocję lokalnych produktów. Producenci żywności mogą reklamować swoje wyroby jako ekologiczne, a producenci jachtów chwalić się doświadczeniami wyniesionymi z lokalizacji w prestiżowym i unikalnym regionie turystyki wodnej. Środki przekazu determinują tworzenie atrakcyjnych, wyróżniających się miejsc pełniących funkcję okna otwierającego się na świat za pośrednictwem telewizji. Wakacyjne prognozy pogody nadawane są z najatrakcyjniejszych ośrodków turystycznych regionów, dodatkowo je promując. Projektowana inwestycja może też pełnić funkcję promocyjną dla kraju. Pojezierze Mazurskie jest kreowane jako cud natury. Realizacja drogi wodnej nie doda mu walorów, ale skłoni większą liczbę osób do odwiedzenia tego regionu. Realizacja ogromnej inwestycji dla turystyki uwiarygodnia tezę, że jest to ciekawe miejsce do odwiedzenia. Istnieje szansa dodatkowej promocji poprzez budowę atrakcyjnych architektonicznie budowli hydrotechnicznych. Istniejące w regionie zabytki są najczęściej budowlami technicznymi lub obronnymi, a w skali kraju nie prezentują się tak okazale. Budowane na potrzeby turystyki kanały nie mają możliwości konkurencyjności z kanałami transportowymi, jednak ze względu na niewielkie, niepowodujące ograniczeń technicznych rozmiary śluz możliwe jest zbudowanie ich w atrakcyjnych formach architektonicznych lub zastosowanie innowacyjnych, niekoniecznie najtańszych i najbardziej racjonalnych rozwiązań technicznych, ale ukazujących wizję terenu i doświadczeń wyniesionych z budowli hydrotechnicznych służących do transportu towarów.

Rozwijana turystyka powinna być główną dziedziną zrównoważonego rozwoju województwa podlaskiego.

Korzyści dla ludności i samorządów lokalnych wynikające z planowanego przedsięwzięcia to:

- uzyskanie konkurencyjnego produktu turystycznego w postaci unikatowego szlaku wodnego,
- ożywienie wzrostu gospodarczego,
- powstanie wielu nowych miejsc pracy,
- możliwość opracowania wspólnej polityki rozwoju obszaru dwóch województw,
- aktywizacja społeczności lokalnej,
- pozyskiwanie zamożniejszych segmentów gości poprzez organizowanie konferencji, szkoleń, spotkań biznesowych i innych,
- przyjazdy na zagospodarowany turystycznie i rekreacyjnie teren poza sezonem letnim,
- wzrost dochodowości i liczby przedsiębiorstw turystycznych,
- zwiększenie dochodów gmin,
- zwiększenie liczby turystów oraz wydłużenie średniego pobytu turysty w regionie.

Realizacja zamierzenia wymaga podjęcia rozbudowanych działań środowiskowych, organizacyjno-prawnych, finansowych oraz nowych proekologicznych technologii i rozwiązań technicznych.

6. Możliwości organizacji turystyki na obszarze planowanej drogi wodnej

Turystyka na terenach objętych ochroną prawną powinna być nakierowana na turystykę kwalifikowaną. Ten kierunek turystyki powinien być propagowany i rozwijany, ale wymaga on przygotowania właściwej infrastruktury technicznej dla zapewnienia nienaruszalności istniejących walorów przyrodniczych. Na obszarach chronionych mogą być stosowane tylko niektóre formy rekreacji ze względu na podstawową zasadę, jaką jest ochrona przyrody. Więcej form wypoczynku można oferować w otulinie parku narodowego i rezerwatu przyrody oraz w innych atrakcyjnych miejscach, bardziej oddalonych od terenów chronionych. Zimą można wykorzystywać teren otwarty do uprawiania narciarstwa biegowego oraz łyżwiarstwa na niektórych zamrzniętych odcinkach rzek i starorzeczy. Można też organizować piesze wędrówki edukacyjne po lesie i terenach otwartych w celu rozpoznawania tropów zwierzyzny.

Infrastruktura turystyczna oraz masowy ruch turystyczny powinny być umiejscowione poza obszarami chronionymi. Na terenach chronionych mogą znajdować się ośrodki dydaktyczne, część pieszych szlaków turystycznych oraz turystyka kwalifikowana. Wszystkie inne elementy turystyki powinny być ulokowane w miejscowościach znajdujących się poza obszarami chronionymi lub w pobliskich większych ośrodkach miejskich z istniejącą już w znacznym stopniu infrastrukturą turystyczną. Organizacja turystyki na tak dużym i zróżnicowanym terenie powinna być podzielona na kategorie przeznaczone do pełnienia określonych funkcji turystycznych, jak ośrodki I, II, III i IV rzędu⁸⁰.

Ośrodki tworzące najwyższy poziom hierarchiczny (ośrodki I rzędu) powinny pełnić rolę ośrodków rozrządowych i zaspokajać potrzeby turystów w zakresie potrzeb wyższego rzędu (np. usługi medyczne, usługi bankowe, sklepy specjalistyczne). Powinny mieć również dobrze rozwiniętą bazę noclegową i żywieniową, sprawną informację turystyczną itp. Powinny one być położone blisko głównych tras komunikacyjnych, zapewniających dojazd z różnych części naszego kraju oraz muszą być skomunikowane z trasami tranzytowymi prowadzącymi z innych krajów. Ośrodki I rzędu powinny znajdować się w południowym i północnym terenie otoczenia szlaku wodnego z możliwością przemieszczania się pomiędzy tymi ośrodkami. W tej kategorii powinny się znajdować wszystkie miasta powiatowe.

⁸⁰ Ibidem.

Jeśli szlak wodny przechodziłby przez miasto, wówczas powinny się tu znajdować ekomariny, przyjmujące największe jednostki pływające, przewidziane do korzystania ze szlaku wodnego. Powinny one przyjmować wszystkie kategorie jednostek pływających oraz posiadać największą liczbę stanowisk cumowania i sprzęt techniczny oraz zaplecze remontowe dla tych jednostek.

Ośrodki II rzędu powinny mieć przede wszystkim rozwiniętą bazę noclegowo-gastronomiczną, być stosunkowo dobrze dostępne komunikacyjnie, umożliwiać w miarę szybkie dotarcie turystów w interesujące ich miejsca, a także powinny zaspokajać potrzeby turystów w zakresie usług handlowych, motoryzacyjnych, pocztowych, informacji turystycznej, wypożyczania sprzętu itp. Ośrodki II rzędu powinny znajdować się wzdłuż obydwu brzegów szlaku wodnego. Funkcję taką mogą pełnić miejscowości gminne, przez które przebiega droga wodna, lub inne najbliższe położone miejscowości.

Ośrodki III rzędu powinny być podstawowymi jednostkami turystycznymi w odniesieniu do turystyki wodnej i turystyki ogólnodostępnej. Poza infrastrukturą noclegową i bazą żywieniową powinny one zaspokajać podstawowe potrzeby turystów w zakresie handlu. Do tej kategorii będą należały wszystkie miejscowości znajdujące się na trasie szlaku wodnego. W wybranych miejscowościach należących do ośrodków III rzędu powinny być zlokalizowane ekomariny – odpowiednio przygotowane i wyposażone w sprzęt techniczny niezbędny do obsługi różnej wielkości jednostek pływających. Miejscowości te powinny być dobrze skomunikowane z siecią dróg umożliwiających dojazd samochodami wraz z łodziami, które w ekomarinie mogłyby być zwodowane. Z tych miejscowości powinny odchodzić także szlaki turystyczne piesze, rowerowe, konne i inne, które w danym terenie byłyby najbardziej odpowiednie. Muszą tu być zlokalizowane także pola biwakowe oraz różnej kategorii miejsca noclegowe.

W ośrodkach IV rzędu funkcja turystyczna może być prowadzona w bardzo ograniczonym zakresie i powinna być dostosowana do położenia, wielkości miejscowości oraz występujących tu walorów przyrodniczych i turystycznych. W ośrodkach tych może koncentrować się agroturystyka i indywidualne budownictwo letniskowe. Ośrodki te powinny pełnić funkcje uzupełniające w stosunku do ośrodków III rzędu. Ciekawa lokalizacja i walory krajobrazowe mogą wywoływać presję na zabudowywanie terenu ośrodkami wczasowymi i indywidualnym budownictwem rekreacyjnym. Miejscowości zaliczane do tej kategorii mogą znajdować się w różnej odległości od szlaku wodnego, gdyż elementem decydującym o ich znaczeniu i atrakcyjności jest krajobraz i możliwość uzyskania atrakcyjnej lokalizacji zabudowy. Tworzenie ośrodków wczasowych będzie wynikało również z atrakcyjności ich lokalizacji oraz możliwości organizowania różnych imprez turystycznych.

W pobliżu terenów cennych przyrodniczo (park narodowy, rezerwat przyrody) powinna być rozwinięta turystyka w taki sposób, żeby turyści byli całkowicie usa-

tysfakcjonowani pobytem na różnego rodzaju szlakach i ścieżkach przyrodniczych znajdujących się poza terenem chronionym i nie odczuwali potrzeby wchodzenia na tereny chronione. W rejonie obszarów chronionych turystyka musi być zaplanowana szczególnie wnikliwie, musi być różnorodna, atrakcyjna, zaspokajająca potrzeby turystów, żeby odciążać tereny chronione. Ośrodki pełniące tę funkcję powinny się charakteryzować stosunkowo dużą atrakcyjnością turystyczną, dobrą dostępnością komunikacyjną i rozbudowanym zagospodarowaniem turystycznym.

Wzmocnienie zagospodarowania turystycznego obszaru bezpośrednio związanego z drogą wodną odciążałoby miejscowości i tereny, które sąsiadują bezpośrednio z obszarami chronionymi. Na zagospodarowanym pod względem infrastruktury turystycznej terenie powinny powstać nie tylko obiekty noclegowe i gastronomiczne, ale również wypożyczalnie łodzi, kajaków, place zabaw dla dzieci, infrastruktura sportowo-rekreacyjna (korty tenisowe, boiska do gier zespołowych), parkingi i inne obiekty i urządzenia wynikające z potrzeb turystów przebywających na tym terenie.

Zagospodarowanie turystyczne terenu wzdłuż drogi wodnej spowodowałoby rozwój turystyki w następujących aspektach:

- turystyki pobytowej (urlopowej, długookresowej),
- turystyki weekendowej (średniookresowej),
- turystyki – rekreacji codziennej (krótkookresowej).

Obszar funkcjonalny oddziaływania i wpływów drogi wodnej mógłby być znaczącym regionem turystycznym dla turystyki pobytowej w czasie wakacji. Dla turystów zagranicznych droga wodna byłaby także dodatkowo ogromną atrakcją ze względu na jej walory przyrodnicze, jak: występowanie rzadkich gatunków ptaków (turystyka ornitologiczna i photo – safari), roślinność bagienna, otwarte dolinowe krajobrazy, naturalne lub mało przekształcone rzeki i jeziora oraz zróżnicowane regiony kulturowe.

7. Kierunki działań planistycznych samorządów

W każdej gminie znajdującej się na trasie drogi wodnej trzeba byłoby wykonać programy rozwoju gminy w kontekście nowych możliwości rozwoju, a także dokonać zmian w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego obszaru gminy oraz sporządzić nowe miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego terenów przeznaczonych pod inwestycje związane z funkcjonowaniem drogi wodnej. W programach rozwoju trzeba byłoby opracować rozwój turystyki w każdej z gmin w poniżej przedstawionym zakresie.

7.1. Turystyka pobytowa

Poza istniejącą bazą pobytową w hotelach i pensjonatach, znajdujących się głównie w miastach powiatowych oraz w niektórych gminach posiadających prawa miejskie, należałoby planować powstanie nowych obiektów we wszystkich gminach o zróżnicowanych kategoriach jakości oraz zróżnicowanej liczbie miejsc pobytowych. Parametry te wynikać będą z położenia danej miejscowości względem szlaku wodnego oraz lokalnych atrakcji przyrodniczych, krajobrazowych i możliwości uprawiania różnych form turystyki w najbliższej okolicy. Na tę formę wypoczynku mają szansę miejscowości, w pobliżu których znajdują się: atrakcyjnie zagospodarowane jezioro, rzeka, kanał żeglowny, kompleksy leśne, obiekty historyczne, kulturowe, miejsca związane ze znanymi produktami lokalnymi. Takie możliwości rozwoju mają wszystkie miejscowości położone wzdłuż drogi wodnej i w niewielkiej od niej odległości, pod warunkiem, że zagospodarowanie terenu dokonane zostanie w sposób przemyślny, wynikający z programu rozwoju, w oparciu o miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego.

7.2. Agroturystyka

Agroturystyka może pełnić bardzo istotną rolę w całości kształcenia bazy zasobów noclegowych terenów przyległych do drogi wodnej. Po rozwinięciu i dostosowaniu jej pod względem ilościowym i jakościowym oraz dokonaniu zmian w stanie aktualnym, zgodnym z oczekiwaniami gości, agroturystyka może stać się istotnym elementem rozwoju infrastruktury turystycznej obszarów wiejskich, oddalonych od większych miast, lecz posiadających rozwiniętą bazę hotelową.

Agroturystyka stwarza możliwości dywersyfikacji działalności ekonomicznej, ale również szansę podniesienia jakości życia na obszarach wiejskich. Obszary wiejskie charakteryzują się niską urbanizacją i niezwykle korzystnymi warunkami przyrodniczymi do uprawiania agroturystyki. Dla większości gospodarstw rolnych rozwój działalności agroturystycznej stwarza miejscowej ludności dodatkowe możliwości pracy. Służyć może temu duża kubatura domów wiejskich, które z powodu szybkich zmian demograficznych i kulturowych (emigracja do miast, zanik rodzin wielopokoleniowych) stoją w dużym stopniu niewykorzystane. Powodem, dla którego agroturystyka nie rozwinęła się dotychczas w Polsce na taką skalę, jak na przykład we Włoszech, Francji, w Austrii, Szwajcarii, było istotne rozmijanie się standardu obiektów agroturystycznych z oczekiwaniami wielkomiejskiej klasy średniej. Wprowadzenie profesjonalnych standardów jakości obiektów noclegowych i świadczonych usług jest nieodzowne. Turystyka wiejska i agroturystyka mogą spowodować istotny rozwój obszarów wiejskich na tym terenie i zagęszczenie sieci noclegowej niedrogą infrastrukturą. Wykorzystanie lokalnych zasobów i potencjału mieszkaniowego

może przyczynić się do szybkiego wzrostu zainteresowania tym terenem. Wskazane byłoby zwiększenie środków dla wspierania lub tworzenia wszelkich form małej przedsiębiorczości na terenach wiejskich, usług dla gospodarki oraz mieszkańców wsi, inicjatyw lokalnych na rzecz odnowy i rozwoju wsi oraz zachowania i poprawy dziedzictwa kulturowego w nawiązaniu do lokalnej specyfiki i tradycji.

Na terenach wiejskich znajdujących się wzdłuż planowanej drogi wodnej baza pobytowa w obiektach agroturystycznych może służyć jednocześnie jako baza etapowa dla turystyki kajakowej, rowerowej, a także pieszej. Sprzyjającą okolicznością dla rozwoju agroturystyki są żyzne gleby, na których produkować można zdrową żywność.

7.3. Budownictwo letniskowe

Wypoczynek we własnym domku stanowi największą i najgroźniejszą formę ekspansji na tereny o atrakcyjnym środowisku przyrodniczym w gminie. Rozwija się niekiedy w sposób niekontrolowany. Często miejsce lokalizacji domku lub jego architektura nie przystają do otaczającego środowiska przyrodniczego i regionu, a budowle powstają bez wymaganego pozwolenia na budowę. Winę za ten stan rzeczy ponosi w znacznym stopniu służba państwowa nadzoru budowlanego, nie tylko poprzez brak zorganizowanej planowej kontroli terenów podatnych na tego rodzaju samowole budowlane, ale i brak skutecznej reakcji na wskazywane przypuszczalne samowole. Ta forma budownictwa, a przedtem przygotowanie dla niej terenów z podziałami gruntów na parcele budowlane muszą bezwzględnie wynikać z ustaleń miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. W treści studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego powinny być podane jednoznaczne warunki i ograniczenia dla tej formy budownictwa w poszczególnych miejscowościach znajdujących się wzdłuż trasy drogi wodnej w celu przeciwdziałania zagrożeniu przeinwestowania terenów nadjeziornych i przekroczenia dopuszczalnej pojemności rekreacyjnej. W studium powinny być określone kierunki i uwarunkowania rozwoju funkcji turystycznej w gminie, w tym:

- uporządkowanie istniejącego zainwestowania pod względem wizualnym, jak i prawnym,
- rozwiązanie systemowe gospodarki wodno-ściekowej,
- nowe zainwestowanie turystyczne w oparciu o istniejące jednostki osadnicze,
- rozwój bazy na całoroczne wykorzystanie obiektów,
- architektura nowej zabudowy nawiązująca formą i detałem do regionu i komponująca się z otaczającym krajobrazem,
- rozbudowa infrastruktury technicznej i społecznej na szlakach turystycznych,
- w każdej miejscowości położonej nad jeziorem zabezpieczenie terenu pod ogólnodostępną plażę i kąpielisko,
- oznakowanie uwarunkowań w korzystaniu z terenów rekreacyjnych (strefy ciszy).

7.4. Porty i przystanie wodne spełniające kryteria ochrony środowiska – ekomariny – stan aktualny i możliwości rozwoju

Obecnie ekomariny funkcjonują na zagospodarowanych pod względem żeglarskim jeziorach. Ich wielkość, możliwości obsługi żeglarzy i sprzętu żeglarskiego są ograniczone, gdyż jeziora są pojedynczymi, zamkniętymi akwenami o ograniczonej liczbie osób korzystających z danego akwenu. Występujące ograniczenia nie eliminują jednak ciągłego procesu zwiększania ich liczebności i poprawy świadczonych usług.

Ekomarina to rodzaj nowoczesnego portu lub przystani, gdzie turystyka wodna rozwija się w oparciu o rozwiązania przyjazne dla środowiska. Podstawowym celem tego typu obiektów jest minimalizacja negatywnego wpływu na środowisko przyrodnicze działań związanych z turystyką wodną. Planowane są także ekologiczne przystanie żeglarskie w małych miejscowościach bez rozwiniętej infrastruktury turystycznej. Rozwijana jest także promocja wśród turystów tego typu portów i przystani oraz propagowanie postępowania mającego na celu ochronę środowiska naturalnego. Są to działania konieczne ze względu na coraz większe zanieczyszczenie ściekami jezior związane z użytkowaniem jednostek pływających. Zasadniczym elementem ekologicznej infrastruktury w ekomarinach stał się odbiór ścieków jachtowych. Porty i przystanie żeglarskie są wyposażane w rozbudowaną infrastrukturę chroniącą środowisko naturalne typu: odbiór odpadów stałych i płynnych z łodzi. Większość ekomarin posiada także punkty sanitarno-administracyjne, prysznice dla żeglarzy

Il. 21. Ekomarina w Piaskach; źródło: Redakcja eko-mazurymariny.pl

i obsługi portu oraz miejsce do mycia naczyń wraz z obsługą pralni i suszarni. Stowiska cumownicze mają dostęp do wody, energii elektrycznej, a także pomieszczenia do „slipowania” i naprawy jachtów. Są one wyposażona w pomosty, przy których może cumować kilkadziesiąt jachtów. W budynku portowym kapitanatu powinien funkcjonować monitoring środowiska oraz ruchu turystycznego.

7.5. Turystyka zmotoryzowana

Znaczna długość drogi wodnej oraz jej przebieg przez wiele miast stwarzają potrzebę uwzględnienia w systemie planowanej turystyki także obiektów obsługi ruchu turystycznego dla zmotoryzowanych przy głównych trasach komunikacyjnych prowadzących wzdłuż trasy drogi wodnej. Obiekty takie powinny stwarzać możliwość zatrzymania się na kilka dni, oferując w przystępnej cenie noclegi, wyżywienie, parkingi dla samochodów, samochodów z przyczepami campingowymi i innym sprzętem turystycznym i pływającym wraz z niezbędnym zapleczem technicznym. W takich miejscach powinna być możliwość zmiany sposobu rekreacji i wypoczynku, tzn. powinna być możliwość zwiedzania okolicy samochodem, ale także z tych punktów powinny odchodzić szlaki rowerowe, piesze i inne. Oferta dla zmotoryzowanych powinna być bardzo szeroka ze względu na duże możliwości przemieszczania się w terenie i obejmować nie tylko elementy przyrody, ale również aspekty walorów kulturowych regionu. Trasa powinna być prowadzona na zasadzie obwodnicy drogi wodnej.

7.6. Turystyka kajakowa

Jeziora znajdujące się na trasie planowanej drogi wodnej, na których znajduje się infrastruktura turystyczna, są wykorzystywane przez kajakarzy, żeglarzy i na niektórych jeziorach także przez motorowodniaków. Na rzekach jest ona bardzo ograniczona z powodu braku właściwej infrastruktury żeglarskiej oraz właściwego sprzętu i wyposażenia jednostek pływających. Jest to bardziej turystyka „dzika” niż turystyka zorganizowana. Niektóre odcinki rzek są przeznaczone do turystyki kajakowej, ale są one głównie zaznaczone na mapie, natomiast na rzece brakuje potrzebnych informacji, przygotowanych przystani i urządzeń technicznych. Planowana droga wodna ma wyjątkową przyszłość, gdyż połączonymi jeziorami można byłoby dopłynąć do Kanału Augustowskiego i dalej do Niemna. Funkcjonowanie jej uzależnione jest od rozwoju infrastruktury obsługi ruchu turystycznego na wodach (baza noclegowa, żywnieniowa oraz zaopatrzenia, naprawy i sprzętu turystycznego). Można byłoby wyznaczyć wodne szlaki edukacyjne, mające na celu poznanie lokalnych walorów przyrodniczych występujących w rejonie głównego szlaku wodnego.

7.7. Turystyka rowerowa

Ten rodzaj turystyki należy obecnie do najbardziej rozwijających się, natomiast po rozpoczęciu funkcjonowania drogi wodnej nastąpiłby bardzo intensywny jej rozwój na terenach bezpośrednio do niej przyległych. Z każdym rokiem przybywa wiele kilometrów nowych szlaków rowerowych. Część z nich – szczególnie wyznaczonych w latach wcześniejszych – jest zaznaczona na mapach, natomiast w terenie tych szlaków nie widać, a przede wszystkim nie ma na nich żadnego wyposażenia technicznego. Są to szlaki na papierze a nie użytkowane i utrzymywane przez zarządzającego w sprawności – gotowych do użytkowania. Ten stan musiałby ulec całkowitej zmianie.

Powstanie drogi wodnej spowodowałoby konieczność zaprojektowania dużej liczby nowych szlaków z właściwym dla współczesnego użytkownika wyposażeniem technicznym i bieżącym ich utrzymaniem w sprawności i czystości. Powinien powstać także szlak rowerowy prowadzący wzdłuż szlaku wodnego – po obydwu jego stronach – z możliwościami przejazdu. Wzdłuż tego szlaku musiałyby funkcjonować pola biwakowe i baza noclegowa z przystępnymi dla młodzieży cenami. Musiałaby powstać struktura organizacyjna, która na bieżąco zajmowałaby się promocją, informacją i utrzymaniem szlaków wraz z infrastrukturą turystyczną w odpowiednim stanie technicznym i sanitarnym.

7.8. Szlaki piesze

Szlaki piesze znajdują się obecnie w każdej gminie w rejonach ciekawych pod względem przyrodniczym i krajobrazowym. Są one, podobnie jak szlaki rowerowe, w bardzo złym stanie technicznym i występują głównie na mapach w przewodnikach turystycznych. Niewiele jest szlaków pieszych wyposażonych w infrastrukturę techniczną. Powstanie drogi wodnej spowodowałoby radykalną zmianę istniejącego stanu, gdyż zaszłaby konieczność zaprojektowania dużej liczby nowych szlaków odpowiadających obecnym standardom międzynarodowym. Szlaki piesze pokazywałyby lokalne „perełki” przyrody, krajobrazu i wartości kulturowych regionu. Należałoby zorganizować wiele pól namiotowych, miejsc noclegowych na trasach szlaków z odpowiednią informacją i możliwością zmian formy wypoczynku i zwiedzania terenu.

7.9. Rozwój funkcji edukacyjnych

Edukacja w rejonie drogi wodnej powinna być zróżnicowana w zależności od potrzeb odwiedzających i rozdzielona na działalność terenowych ośrodków edukacyjnych i edukację prowadzoną na szlakach turystycznych i ścieżkach dydaktycznych. W ośrodku edukacyjnym powinna zaistnieć możliwość uzyskania ogólnej wiedzy

o terenie w różnych formach, jak np. filmy, plansze, wystawy, broszury, wydawnictwa, makiety, symulacje komputerowe. Ośrodek powinien dysponować laboratoriami edukacyjnymi, w których można byłoby samodzielnie wykonać niektóre wybrane oznaczenia (np. badanie jakości wód prostymi metodami), a także za pomocą urządzeń przenośnych prowadzić pomiary również w terenie. Inną formą edukacji są tablice, plansze i modele ustawione na szlakach turystycznych i ścieżkach edukacyjnych oraz w punktach przystankowych na szlakach i wiatkach przeciwdeszczowych, polach namiotowych i parkingach. Informacje o terenie powinny być dostępne we wszystkich punktach informacji turystycznej w regionie oraz większych biurach podróży w kraju. Hotele funkcjonujące w regionie również powinny posiadać materiały promocyjne. Powinny one znaleźć się także w księgarniach oraz bibliotekach i czytelnich. W celu realizowania zadań z zakresu dydaktyki, edukacji i turystyki kwalifikowanej należy przygotować odpowiednią bazę i zaplecze techniczne w postaci:

- wyznaczenia i oznakowania szlaków kajakowych różnej długości, na których realizowane będą cele edukacyjne;
- przygotowania ścieżek dydaktycznych pokazujących elementy ciekawych ekosystemów;
- przygotowania terenowych ośrodków edukacyjnych nastawionych na prezentowanie możliwie szerokiej wiedzy o terenie i jego walorach przyrodniczych i kulturowych;
- przygotowania szlaków rowerowych wyposażonych w informacje o terenie, ciekawostkach przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych oraz możliwości dotarcia w te miejsca i zakwaterowania lub biwakowania;
- przygotowania ścieżki dydaktycznej pokazującej ekosystem torfowiska przejściowego na uroczysku Rynki;
- dołączenia terenu drogi wodnej do zintegrowanego systemu informacji turystycznej regionu, kraju i zagranicznych biur podróży.

Powyższe wskazania mogą być poszerzane w zależności od możliwości realizacji celów edukacyjnych. Przedstawiony został ogólny zarys możliwości wykorzystania drogi wodnej jako produktu turystycznego Podlasia, który zostałby znacznie poszerzony i uszczegółowiony w projektach dotyczących konkretnych odcinków szlaku wodnego i obszarów przeznaczonych do zagospodarowania turystycznego.

8. Podsumowanie

Realizacja koncepcji budowy drogi wodnej, łączącej Wielkie Jeziora Mazurskie z Kanałem Augustowski i dalej rzeką Czarną Hańczą aż do rzeki Niemen na Białorusi, byłaby największą w kraju inwestycją turystyczną. Byłby to najdłuższy w kraju szlak wodny przechodzący przez jeziora i rzeki w czystym i cennym pod względem przy-

rodniczym terenie. Droga wodna byłaby elementem rozwoju gospodarczego regionu, w tym szczególnie gmin znajdujących się na trasie jej przebiegu. Opracowana wstępna koncepcja trasy musi być kontynuowana i dopracowywana. Potrzebne są środki finansowe na wykonanie prac dotyczących waloryzacji przyrodniczej terenu przebiegu drogi wodnej oraz na opracowanie dokumentacji technicznej i projektowej. Ze względu na rozmiar prac i kosztów musi być ona podzielona na mniejsze zadania, które będą stopniowo realizowane.

Literatura

1. Jaros H., Roszkowski W., *Turystyka i funkcje edukacyjne w Narwiańskim PN*. Monografia: *Przyroda Podlasia*, Narwiański Park Narodowy, 2004.
2. *Koncepcja rewitalizacji i rozbudowy drogi wodnej między Wielkimi Jeziorami Mazurskimi a Kanalem Augustowskim na obszarze województw podlaskiego i warmińsko-mazurskiego*. Inwestor: Powiat Ełcki. Generalny projektant: Biuro Projektów Inwestycyjnych, Warszawa 2014.
3. *Program rozwoju turystyki do 2020 roku*, Ministerstwo Sportu i Turystyki, 2014.
4. *Program rozwoju turystyki i zagospodarowania turystycznego województwa podlaskiego w latach 2010–2015*, Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego, 2009.
5. *Strategia rozwoju województwa podlaskiego do roku 2020*, Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego, 2013.
6. *Ustawa o ochronie przyrody (Dz. U. z 2016 poz. 2134)*.

Rozdział IV

Konflikty i różnice interesów w zagospodarowaniu przestrzeni a dobro wspólne w systemie planowania przestrzennego

*dr hab. inż. arch. Bartosz Czarnecki, prof. nzw. PB
Wydział Architektury Politechniki Białostockiej*

1. Przestrzeń jako ograniczone dobro wspólne

Przestrzeń jest dobrem wspólnym i skończonym – ograniczonym. Przestrzeń źle wykorzystywana, niewłaściwie eksploatowana może podlegać destrukcji i wyczerpaniu potencjałów w różnych ich aspektach. Może to dotyczyć ograniczeń w dostępie, zniszczenia ładu przestrzennego, zniszczenia widoku lub, szerzej, krajobrazu, przymusowej ekspozycji na agresywne elementy antropogenne. Wymiary ograniczenia przestrzeni to:

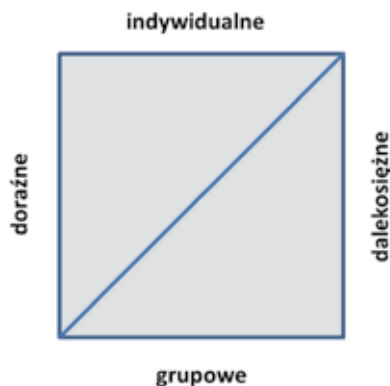
- ograniczenie dostępności, w tym dostępności terenów o określonych, istotnych z danego punktu widzenia walorach;
- ograniczenie swobody wykorzystania przez konieczność zachowania ładu przestrzennego;
- ograniczenie przez konieczność zachowania szczególnych walorów nieodnawialnych (walory przyrodnicze, krajobrazowe, dziedzictwo kulturowe).

Prawo do przestrzeni przybiera różne formy, od prawa własności prywatnej, poprzez różne zakresy współużytkowania przestrzeni, po zapewnienie możliwości realizacji potrzeb zbiorowości na przykład w przestrzeni publicznej. Dużym problemem staje się obecnie segregacja w dostępie do przestrzeni, nieuzasadniona prywatyzacja przestrzeni publicznej, wreszcie prywatyzacja korzyści z wykorzystania przestrzeni przy równoczesnym upublicznieniu kosztów.

2. Interesy jako wyraz oczekiwań wobec przestrzeni

Przestrzeń jest sferą, w której realizowane są aktywności zmierzające do zaspokajania potrzeb. Potrzeby są zróżnicowane, od całkowicie podstawowych, egzystencjalnych po będące wynikiem realizacji potrzeb niższego rzędu, będące efektem dążenia

do sprostania przyjętym normom kulturowym. Podobnie zróżnicowane są podmioty, które swoje potrzeby artykułują. Dążenia do zaspokojenia potrzeb rodzą oczekiwania, w tym przypadku w stosunku do przestrzeni. Oczekiwania mające charakter usystematyzowany, w pewnym sensie zinstytucjonalizowany, stają się interesami. Poniżej przedstawiono podstawowe kategorie interesów w gospodarowaniu przestrzenią w zależności od tego, czemu służą i kto je artykułuje.⁸¹

Il. 22. Kategorie interesów w gospodarowaniu przestrzenią; opr. autor

Realizację różnorodnych interesów można rozpatrywać w zakresie dwóch głównych kategorii rozwoju przestrzennego: spontanicznego oraz sterowanego.

Tab. 5. Rozwój spontaniczny a kreowany; źródło: opr. własne na podst.: J.M. Chmielewski, Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast, OWPW, Warszawa 2010, s. 330

Rozwój spontaniczny	Sterowanie rozwojem
służy interesom indywidualnym	służy wyważeniu interesu grupowego (publicznego) z interesami indywidualnymi

3. Konflikty jako stan sprzeczności interesów

W związku z użytkowaniem przestrzeni oraz jej ograniczonością (np. ograniczeniami w dostępie do niej) pojawiają się sprzeczności interesów, które ujawniają się w postaci różnego rodzaju konfliktów.

Według J. Kołodziejskiego⁸² istotą konfliktu przestrzennego jest rywalizacja o dostęp do przestrzeni, do jej zasobów i walorów. Nie jest to jednak jedyna płaszczyzna

⁸¹ Z natury rzeczy interesy jednostek mają indywidualny i bardziej doraźny charakter, a interesy zbiorowości leżą w dalszym horyzoncie czasowym.

⁸² J. Kołodziejski, *Realizacja celów rozwoju w warunkach narastania konfliktów w gospodarce przestrzennej*, „Biuletyn KPZK”, 120, Warszawa 1982, za: W. Szostek, *Konflikty w procesie realizacji*

konfliktów w kontekście zagospodarowania przestrzennego.⁸³ Konflikty są to istotne sprzeczności w dążeniu różnych podmiotów do realizacji ich interesów w odniesieniu do przestrzeni. Zadaniem planowania jest nie tylko niwelowanie zaistniałych konfliktów, ale także, a może przede wszystkim rozwiązywanie sytuacji konfliktowych oraz konfliktogennych, które z czasem mogą prowadzić do konfliktów.

Podmioty planowania przestrzennego (podmioty artykułujące interesy) to w szczególności:

- mieszkańcy;
- właściciele nieruchomości;
- samorządy lokalne;
- samorządy województw;
- administracja rządowa i jej agendy;
- gestorzy infrastruktury technicznej;
- podmioty gospodarcze (przedsiębiorcy, sfera komercyjna, pracodawcy);
- organizacje pozarządowe.

Ze sprzeczności interesów, w tym, choć nie tylko, artykułowanych przez podmioty z różnych kategorii, rodzą się konflikty. Możemy wskazać różne rodzaje konfliktów, takie jak:

- konflikty strukturalne;
- konflikty między aktywnością gospodarczą a działaniami ochronnymi;
- konflikty funkcji;
- konflikty skali;
- konflikty pomiędzy interesem publicznym a prywatnym (lub pomiędzy grupowym a indywidualnym);
- konflikty kompetencji i uprawnień.

W odniesieniu do śródmieść J.M. Chmielewski wyróżnia grupy konfliktów:⁸⁴

- funkcjonalne (wypieranie mieszkalnictwa przez usługi, uciążliwość komunikacji, segregację ruchu i funkcji);
- społeczne (zanik przestrzeni społecznych na rzecz publicznych, agresywność informacji, relacje sektora publicznego i prywatnego);
- kulturowe (wymiana zabudowy, zanikanie wartości historycznych, kultura nastawiona na prawa rynku i konkurencji).

Konflikty występujące długotrwale wywołują konsekwencje, które utrwalają skutki tych konfliktów w przestrzeni. Konsekwencje utrwalenia konfliktów w przestrzeni to:

polityki przestrzennej; T. Ossowicz, T. Zipser (red.), *Urbanistyka w działaniu. Teoria i praktyka. Materiały II Kongresu Urbanistyki Polskiej*, Wyd. Urbanista, Warszawa 2006, s. 102.

⁸³ Por. np. J. Brzuchowska, *Modelowanie konfliktów między aktywnościami na potrzeby planowania przestrzennego*, w: E. Bagiński (red.), *Planowanie przestrzenne. Zarys metod i technik badawczych*, Wyd. PWR, Wrocław 1994, s. 31–56.

⁸⁴ J.M. Chmielewski, *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*, OW PW, Warszawa 2010, s. 265.

- ograniczenie możliwości realizacji określonych potrzeb;
- ograniczenie możliwości realizacji różnych aspektów prawa własności;
- ograniczenie efektywności wykorzystania terenu;
- ponoszenie wymiernych i/lub niewymiernych kosztów realizacji funkcji na danym terenie przez podmiot inny niż ten, który odnosi z tego korzyść;
- degradacja środowiska przyrodniczego;
- degradacja środowiska kulturowego (ład przestrzenny, wartości historyczne).

Warunkiem wstępnym możliwości podjęcia próby pogodzenia odmiennych lub nawet sprzecznych interesów w celu zapobiegania konfliktom w przestrzeni jest ujawnienie (wyartykułowanie) tych interesów na odpowiednio wczesnym etapie, wówczas gdy formułowana jest polityka przestrzenna lub jej narzędzia. System planowania przestrzennego zawiera rozwiązania, które mają pozwalać na takie artykułowanie interesów. Służą temu między innymi narzędzia partycypacji społecznej (możliwości składania wniosków, uwag oraz dyskusje publiczne obowiązkowo organizowane w toku sporządzania dokumentów planistycznych, a także konsultacje społeczne w przypadku innych dokumentów), które jednak pośrednio mogą również dotyczyć przestrzeni, czy prawo opiniowania lub uzgadniania projektów dokumentów przysługujące różnym podmiotom na podstawie prawa zagospodarowania przestrzennego lub przepisów odrębnych. Niestety, wskutek przyzwolenia na nadmierne rozpowszechnienie specyficznego instrumentu, jakim jest decyzja o warunkach zabudowy, której procedura nie ma charakteru upublicznionego i tym samym nie umożliwia ujawnienia interesów wszystkich podmiotów, powstają rozwiązania przestrzenne, które są zarzewiem nowych konfliktów.

W sytuacji, gdy istotnym aspektem formułowania polityki przestrzennej oraz konstruowania narzędzi służących jej realizacji jest godzenie różnych interesów, wzrasta znaczenie mediacji i moderowania rozbieżności lub sprzeczności. Podmiot, który zapewni skuteczność mediacji i moderowania pomiędzy aktorami zagospodarowania przestrzeni, zdobędzie wiodącą pozycję w procesie planowania przestrzennego. Jest to zatem istotna kompetencja wymagana od urbanistów, a także architektów, często warunkująca utrzymanie wiodącej roli w procesie planowania i/lub procesie inwestycyjnym.

4. Wartości jako podstawa określania kryteriów rozstrzygania konfliktów w gospodarowaniu przestrzenią

Kierunek i ostateczne efekty wszelkich działań są w znacznej mierze determinowane przez rzeczywiste, nieraz ukryte cele, jakie przyświecają podmiotowi podejmującemu działanie. Cele te wynikają w największej mierze z wartości (aksjologii), jakie leżą u podstaw realizowanej działalności. Ujawnieniu, a także uświadomieniu samemu

sobie tych wartości służy zwykle misja działania, jaka jest przyjmowana w ramach planowania strategicznego działalności. Nie zawsze jest ona jednak formułowana, a także nie zawsze jest rzetelnie opracowana. Stąd niekiedy prawdziwe cele podejmowanych działań nie są ujawnione lub nawet uświadomione, lub też (zwłaszcza w przypadku instytucji publicznych) cele i wartości przyświecające ich działalności różnią się z celami ich przedstawicieli, przywódców i/lub pracowników.

Co do zasady, działalność komercyjna, indywidualna służy tworzeniu materialnych podstaw rozwoju. Jednak przy braku ograniczeń często prowadzi do absolutyzacji indywidualnych korzyści. W przestrzeni objawia się to agresywnym dążeniem do eksploatacji jej walorów. Instytucje publiczne lub inne reprezentujące zbiorowość mają rolę regulatorów oraz redystrybutorów wytworzonych dóbr do grup słabszych. Organizacje społeczne, pozarządowe stoją na straży wartości, które mogą być zagrożone w wyniku realizacji celów motywowanych ekonomicznie. Ujawnia się tu zatem opozycja pomiędzy materialnymi podstawami rozwoju zapewnianymi głównie przez indywidualną aktywność, mającymi często charakter doraźny, a dążeniem do zabezpieczenia dalekosiężnych interesów grupowych, a zwłaszcza szerszej zbiorowości – społeczeństwa, których zasadność często nie jest widoczna na bieżąco i nie jest oczywista w sensie ekonomicznym. Przy czym nawet instytucje pełniące rolę regulatora lub organizacje społeczne mogą kierować się nieujawnionymi celami lub też w dążeniu do zapewnienia podstaw funkcjonowania doraźnie działać w sprzeczności z wyznawanymi wartościami. W przestrzeni wyraża się to na przykład dążeniem do absolutyzowania kryterium ekonomicznego w decyzjach dotyczących wykorzystania przestrzeni do własnych celów.

Jak już wcześniej pokazano na il. 21, interesy indywidualne mają charakter bardziej doraźny, natomiast grupowe w większym stopniu służą zaspokajaniu potrzeb dalekosiężnych.

Reguły i systemy uregulowań mają na celu umożliwienie efektywnego zaspokajania potrzeb, którym służy racjonalne w danych warunkach zagospodarowanie przestrzeni. Ich podstawą są kryteria i narzędzia rozstrzygnięcia konfliktów, w tym harmonizowania interesów grupowych, dalekosiężnych oraz indywidualnych, często doraźnych. Problem stanowi skuteczna identyfikacja rzeczywistych, dalekosiężnych potrzeb i interesów zbiorowości. Nieuświadomione, źle zdefiniowane potrzeby lub interesy będą oczywiście prowadzić do błędnych decyzji i podejmowania działań, które wygenerują koszty, a nie będą prowadzić do realizacji rzeczywistych, dalekosiężnych potrzeb.

Przykładem takich działań może być budowanie nadmiernej liczby mieszkań, inspirowane przez mechanizm spekulacyjny, w ramach którego mieszkania te stają się narzędziem lokowania środków inwestycyjnych w nadziei na ich pomnożenie, natomiast z pola widzenia umyka rzeczywiste na nie zapotrzebowanie. W ten sposób powstały w Chinach oraz w Grecji, Hiszpanii czy Portugalii miasta lub osiedla-widma, których nikt realnie nie potrzebuje.

Inny przykład to wykorzystanie terenu w celu realizacji indywidualnego interesu, które może blokować realizację istotnych społecznie inwestycji, zwłaszcza liniowych. Tak było, gdy właściciele prywatnej nieruchomości blokowali możliwość zakończenia budowy przyczółku, warunkującego możliwość oddania do użytku zrealizowanego już Mostu Siekierkowskiego w Warszawie. Stało się to inspiracją do przyjęcia specustawy ułatwiającej realizację infrastruktury transportowej. Z kolei, przeciwnie, podawany jest często przykład Hiszpanii, gdzie korzystając ze środków Unii Europejskiej przeinwestowano w infrastrukturę transportu: autostrady oraz infrastrukturę kolei wielkich prędkości, których koszty utrzymania stanowią obecnie ogromne obciążenie i tym samym czynnik ograniczenia możliwości rozwojowych. Co było motywacją takich decyzji inwestycyjnych: nieświadomość przyszłych kosztów, błędy w ocenie realnego zapotrzebowania, czy może chęć maksymalnego wykorzystania środków pomocowych, chęć zdobycia uznania u wyborców czy też jeszcze inne motywacje? Z pewnością są to przykłady konfliktów motywacji i interesów, a także problemu rozdzwiewku podejmowanych działań z formalnie wyznawanymi wartościami aksjologicznymi, lub może utrata z pola widzenia tych wartości. Działania mające swe konsekwencje w przestrzeni mogą być motywowane politycznie, propagandowo, ambicjonalnie. Nie jest powiedziane, że takie motywacje rodzą wyłącznie negatywne konsekwencje (np. inwestycje o znaczeniu symbolicznym), jednak najważniejsze jest to, aby realne motywacje decyzji były szczerze ujawniane i jednoznacznie komunikowane, umożliwiając bieżący, społeczny osąd.

Planowanie rozwoju służy w dużej mierze harmonizowaniu interesów indywidualnych oraz grupowych. Nieskrępowana realizacja interesów indywidualnych często uniemożliwia lub ogranicza realizację niektórych aspektów interesu grupowego, szkodząc zbiorowości, ograniczając lub niwecząc możliwości rozwojowe. W takich też sytuacjach bardzo często następuje prywatyzacja korzyści i upublicznienie niektórych kosztów, zwykle tych odroczonej, na pierwszy rzut oka niewidocznych.

Z aksjologii, jaka leży u podstaw systemu planowania i zagospodarowania przestrzennego, wynikają kryteria rozstrzygania sprzeczności interesów, choć, jak już to zostało powiedziane, niekiedy w praktyce do głosu dochodzą motywacje nieujawnione, skrywane, przyświecające pojedynczym decydom.

5. Wartości w systemie planowania przestrzennego w Polsce

System planowania przestrzennego w Polsce, rzecz jasna, ma swoje źródła aksjologiczne w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Z niej właśnie wynikają fundamentalne wartości, jakie powinny stanowić podstawę tego systemu:

- ochrona dziedzictwa narodowego, środowiska, zasada zrównoważonego rozwoju (art. 5);

- ochrona prawa własności i prawa dziedziczenia (art. 21.1);
- cele publiczne mogą być podstawą wyłączenia za słusznym odszkodowaniem (art. 21.2), ważny interes publiczny może być podstawą ustawowego ograniczenia wolności działalności gospodarczej (art. 22).

Są też wartości wynikające z ustaw (ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z 2003 r. z późniejszymi zmianami):

- ład przestrzenny (art. 1.1.2, 1.2.1, art. 2.1);
- interes publiczny (art. 2.4),

a także ponownie między innymi: zrównoważony rozwój, prawo własności i wymogi ochrony środowiska.

Z powyższego wyliczenia wartości i ich hierarchii powinno wynikać to, że można gospodarować własnością prywatną zgodnie z indywidualnymi interesami, jednak przy uwzględnieniu dalekosiężnych interesów wspólnoty, takich jak ochrona walorów kulturowych i przyrodniczych oraz warunki równoważenia rozwoju, z kryterium ładu przestrzennego jako głównym kryterium rozstrzygającym konflikty w przestrzeni, a wszystko to dla interesu publicznego. Jednak w praktyce prawo własności jest absolutyzowane, jego względnie nieskrępowanej realizacji w aspekcie zagospodarowania terenu służy nadmierna powszechność decyzji o warunkach zabudowy, a pojęcia zrównoważonego rozwoju, ładu przestrzennego czy interesu publicznego są rozmyte, często dowolnie lub nawet opacznie rozumiane, nie znajdujące oparcia w konkretnych wskaźnikach lub parametrach.⁸⁵

Ilustruje to agresywna działalność polskich deweloperów, którzy przy ogromnej ilości terenów przeznaczonych w studiach gmin i planach miejscowych na cele budownictwa mieszkaniowego (odpowiednio dla ok. 300 i 70 milionów mieszkańców), narzekają na brak terenów na takie cele i zarzucają planistom, że przewidują takie tereny nie tam, gdzie deweloperzy mogą sprzedać mieszkania⁸⁶. Problem w tym, że zwykle mogą oni sprzedać mieszkania tam, gdzie uda im się akurat kupić teren na korzystnych warunkach, tak więc widoczny jest dyktat rynku nieruchomości nad planowaniem przestrzennym ze skutkami, jakie każdy może w dowolnej części kraju obserwować.⁸⁷

⁸⁵ Por. m.in. G. Dąbrowska-Milewska, *Czy w Polsce potrzebne są krajowe standardy urbanistyczne dla terenów mieszkaniowych?*, „Architecturae et Artibus” nr 1/2010.

⁸⁶ Z wypowiedzi reprezentanta organizacji zrzeszającej deweloperów podczas szkolenia zorganizowanego przez ówczesną Mazowiecką Okręgową Izbę Urbanistów z/s w Warszawie.

⁸⁷ Por. Polska Rada Architektury, SARP, TUP, Izba Architektów RP, *Polska Polityka Architektoniczna. Polityka jakości krajobrazu, przestrzeni publicznej, architektury*, Warszawa 2011.

6. Narzędzia służące artykułowaniu interesów w planowaniu przestrzennym na poziomie lokalnym

Systemowa możliwość artykułowania interesów i oczekiwań w odniesieniu do przestrzeni jest warunkiem koniecznym (choć nie wystarczającym) wyprzedzającego niwelowania lub ograniczania skali występowania konfliktów.

Jest to wkomponowane w tryb tworzenia dokumentów planistycznych w postaci umożliwienia udziału różnych podmiotów planowania, jak:

- możliwość składania wniosków (np. do planu miejscowego);
- obowiązkowe opiniowanie przez komisje urbanistyczno-architektoniczne;
- procedury uzgodnień i opiniowania zapisów projektów dokumentów planistycznych;
- wyłożenie do publicznego wglądu oraz dyskusja publiczna nad projektami dokumentów planistycznych;
- możliwość wnoszenia uwag do projektu dokumentu.⁸⁸

W krajach Europy Zachodniej transparentność procesu kreowania rozwiązań dla przestrzeni jest jeszcze większa:

- wychodzenie do zainteresowanych na początkowym etapie sporządzania dokumentu (np. weekendy planistyczne);
- konsultacje społeczne projektu dokumentu na miejscu;
- konturowe fantomy projektowanych budynków przed wydaniem pozwolenia na budowę.

W Polsce wobec braku obligatoryjności planowania miejscowego występuje konieczność istnienia ułomnej procedury decyzji o warunkach zabudowy, która nie jest upubliczniona, a więc ogranicza możliwość artykułowania interesów, a rodzi często poważne konsekwencje w przestrzeni. Wynikające stąd wycinkowe traktowanie przestrzeni zawęża pole artykułowania interesów, faworyzuje interesy partykularne związane z indywidualnym prawem własności nieruchomości, jest przyczyną kreowania sytuacji, gdy ujawnienie rzeczywistych interesów jest odłożone w czasie, wtedy gdy konflikty przestrzenne są już utrwalone.

⁸⁸ Szczegółowy tryb tworzenia dokumentów planistycznych regulują zapisy ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym.

7. Podsumowanie

Złożoność zależności w gospodarowaniu przestrzenią skutkuje szeregiem sprzeczności i rozbieżności oczekiwań i zamiarów wobec niej. Wielość podmiotów oraz różnorodność ich zamierzeń wymaga sprawnego systemu planowania i gospodarowania przestrzenią. Powinien on zapewniać warunki artykułowania tych oczekiwań na odpowiednio wczesnym etapie oraz w sposób przejrzysty i jawny, a następnie oferować narzędzia ich moderowania w kierunku poszukiwania konsensusu. Obecny system planowania i zagospodarowania przestrzennego w Polsce nie odpowiada tym wymogom, głównie dlatego, że:

- system nastawiony jest na realizację wycinkowych elementów przestrzeni, przestrzeń nie jest traktowana całościowo, o czym świadczy także fakt stopniowego wyłączenia z powszechnych zasad planowania sfer operujących w wielkiej skali (specustawa drogowa, telekomunikacyjna);
- systemowe mechanizmy artykułowania interesów, w tym partycypacja społeczna w procesie planowania, nie spełniają realnie swojego zadania, mają w dużej mierze charakter formalny, co powoduje, że konflikty interesów nie ujawniają się w całej pełni na odpowiednich etapach procesu planowania;
- brak obligatoryjności planowania miejscowego i wynikająca stąd konieczność istnienia ułomnej procedury decyzji o warunkach zabudowy rodzi konsekwencje w tym zakresie dla wielu fragmentów przestrzeni: procedura ta nie ma charakteru upublicznionego, a więc pojawia się deficyt możliwości artykułowania oczekiwań i interesów wobec przestrzeni, co efekcie jest źródłem wielu nowych konfliktów; procedura ta ponadto nie zapewnia transmisji aksjologii stojącej u źródeł systemu planowania przestrzennego na poziom realizacyjny;
- ryzyko związane z tworzeniem planów miejscowych nałożone na samorządy (koszty sporządzenia, ale zwłaszcza potencjalne, lecz bardzo realne i nieuchronne skutki finansowe zapisów planów) skutecznie ogranicza ich determinację do tworzenia planów; wiele samorządów przenosi proces tworzenia reguł zagospodarowania terenu na procedurę administracyjną;
- błędnie założono, że system powinien regulować głównie porządek proceduralny, a treścią merytoryczną wypełnią go poszczególne podmioty planowania – nie jest to skuteczne.

W reakcji na dekady prymatu interesu grupowego, podporządkowanego doktrynie politycznej kosztem interesów indywidualnych, stworzono system faworyzujący interes indywidualny kosztem grupowego, dający przewagę możliwości realizacji celów doraźnych nad dalekosiężnymi z wszystkimi tego konsekwencjami, w tym z powszechnością sytuacji utrwalania konfliktów przestrzennych.

Literatura

1. Brzuchowska J., *Modelowanie konfliktów między aktywnościami na potrzeby planowania przestrzennego*, w: E. Bagiński (red.), *Planowanie przestrzenne. Zarys metod i technik badawczych*, Wyd. PWr, Wrocław 1994.
2. Chmielewski J.M., *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*, OW PW, Warszawa 2010.
3. Dąbrowska-Milewska G., *Czy w Polsce potrzebne są krajowe standardy urbanistyczne dla terenów mieszkaniowych?*, „Architecturae et Artibus” nr 1/2010.
4. Kołodziejcki J., *Realizacja celów rozwoju w warunkach narastania konfliktów w gospodarce przestrzennej*, „Biuletyn KPZK”, 120, Warszawa 1982.
5. Polska Rada Architektury, SARP, TUP, Izba Architektów RP, *Polska Polityka Architektoniczna. Polityka jakości krajobrazu, przestrzeni publicznej, architektury*, Warszawa 2011.
6. Szostek W., *Konflikty w procesie realizacji polityki przestrzennej*, T. Ossowicz, T. Zipser (red.), *Urbanistyka w działaniu. Teoria i praktyka. Materiały II Kongresu Urbanistyki Polskiej*, Wyd. Urbanista, Warszawa 2006.
7. *Ustawa z dnia 27 marca 2003 o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*, Dz. U. z 2016 r. poz. 778 ze zm.

Rozdział V

Planowanie przestrzenne na obszarach cennych przyrodniczo w gminach województwa podlaskiego

dr inż. arch. Jerzy Tokajuk

Towarzystwo Urbanistów Polskich Oddział w Białymstoku

prof. dr hab. Piotr Banaszuk

Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska Politechniki Białostockiej

1. Wstęp

Od 1 stycznia 2004 roku nastąpiła definitywna utrata ważności wszystkich planów zagospodarowania przestrzennego uchwalonych przez rady gmin przed 1995 rokiem. Problemy wynikające z tego faktu oraz związane z obowiązującym systemem prawnym planowania przestrzennego są ponadlokalne i dotyczą większości gmin w Polsce. Objawiają się w sposób szczególnie dotkliwy w obszarach stref podmiejskich, dotyczą również obszarów cennych pod względem przyrodniczym i krajobrazowym, w tym także nawet obszarów objętych ochroną prawną.

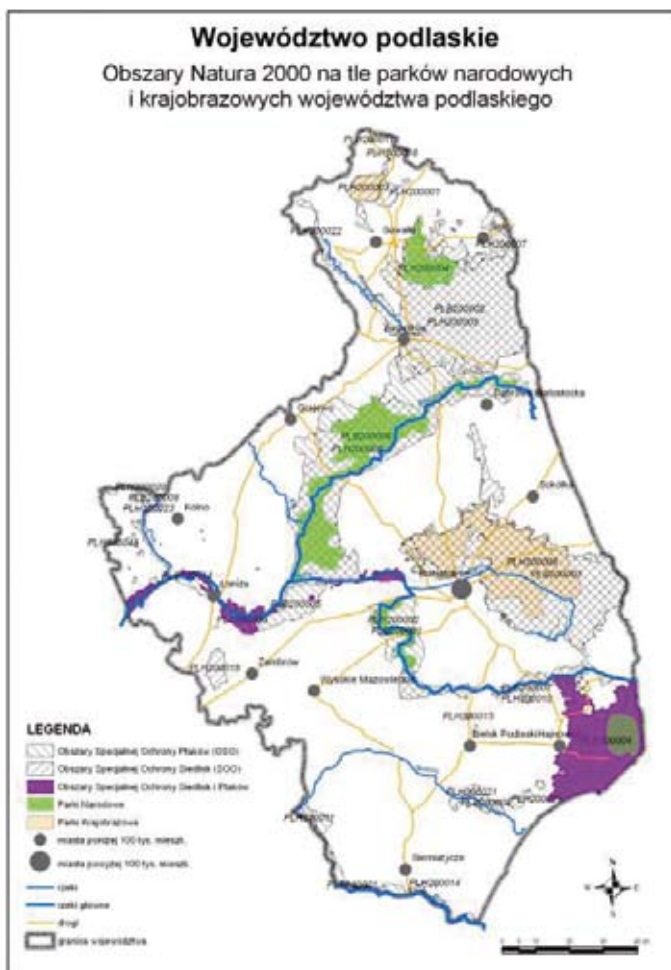
Można stwierdzić, że legislacja wprowadzona w Polsce, która zlikwidowała obligatoryjność sporządzania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, przyczynia się od 2004 roku do porażki systemu planowania przestrzennego, a w efekcie do katastrofy krajobrazowej.

Mimo powszechnej chęci życia w „ładnej przestrzeni” w społeczeństwie demokratycznym ład przestrzeni nie jest dobrem samorodnym. Jego budowa musi być wzmocniona instrumentami prawa. Prawa chroniącego walory krajobrazu, bo w jego rozległości mieści się zarówno rezerwat przyrody, jak i zabytek kultury. Są to kategorie, których wartości są niezależne od zmienności mody, stylów życia i promowanej konsumpcji – są klasyczne – i dlatego zasługują na miano przetrwalników odziedziczonego ładu na czas bezradności w komponowaniu przestrzeni ponowoczesnej⁸⁹.

⁸⁹ Böhm A., *Rola krajobrazu w budowie ładu przestrzennego*, „Archiwum Fotogrametrii, Kartografii i Teledetekcji” vol. 17a, Politechnika Krakowska, 2007.

2. Obszary objęte ochroną prawną

Województwo podlaskie należy do najcenniejszych pod względem przyrodniczym regionów kraju. Na jego obszarze znajdują się aż cztery parki narodowe, a także wszystkie pozostałe przewidziane prawnie formy ochrony przyrody: rezerваты przyrody, parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, użytki ekologiczne, stanowiska dokumentacyjne oraz obszary Natura 2000⁹⁰. Dominującą formę ochrony przyrody stanowią obszary Natura 2000 na ponad połowie powierzchni wszystkich obszarów chronionych (il.23, tab. 6).

Il. 23. Obszary Natura 2000 na tle parków narodowych i krajobrazowych województwa podlaskiego, źródło: Program Ochrony Środowiska Województwa Podlaskiego na lata 2011–2014

⁹⁰ Program Ochrony Środowiska Województwa Podlaskiego na lata 2011–2014.

Zgodnie z art. 6 ust.1 ustawy o ochronie przyrody (Dz. U. z 2016 r. poz. 2134) formami ochrony przyrody są:

- 1) parki narodowe,
- 2) rezerваты przyrody,
- 3) parki krajobrazowe,
- 4) obszary chronionego krajobrazu,
- 5) obszary Natura 2000,
- 6) pomniki przyrody,
- 7) stanowiska dokumentacyjne,
- 8) użytki ekologiczne,
- 9) zespoły przyrodniczo-krajobrazowe,
- 10) ochrona gatunkowa roślin, zwierząt i grzybów.

Tab. 6. Liczba i powierzchnia obszarów prawnie chronionych województwa podlaskiego; źródła: Rejestr form ochrony przyrody, RDOŚ Białystok, 2016; www.bpn.com.pl, www.ochrona-przyrody.edu.pl

Forma ochrony przyrody	Liczba	Powierzchnia (ha)
Parki narodowe	4	91 550
Rezerваты przyrody	93	26 307,28
Parki krajobrazowe	3	88 084,50
Obszary chronionego krajobrazu	13	417 225,15
Obszary Natura 2000	36	636 447,47
Stanowiska dokumentacyjne	2	1,58
Użytki ekologiczne	250	1870,39
Zespoły przyrodniczo-krajobrazowe	3	55,98

Obszary wymienione w tabeli 6 powinny być chronione na mocy przepisów ustawy o ochronie przyrody oraz przepisów z zakresu planowania przestrzennego. Można postawić jednak tezę, że w przypadku niektórych obszarów żaden z obecnych mechanizmów prawnych nie funkcjonuje.

Art. 18 ust. 1 cytowanej ustawy stanowi, że dla obszarów parków narodowych, rezerwatów przyrody i parków krajobrazowych sporządza się i realizuje plan ochrony. Można przyjąć, że problem kryzysowej sytuacji planistycznej nie dotyczy obszarów parków narodowych i rezerwatów z racji nieistniejącego w zasadzie problemu zabudowy i sieci osadniczej w ich granicach. Nie dotyczy również użytków ekologicznych i stanowisk dokumentacyjnych z powodu niewielkiej powierzchni tych obszarów lub ich oczywistej nieprzydatności do zabudowy.

W przepisach ustawy o ochronie przyrody określono, że użytkami ekologicznymi są zasługujące na ochronę pozostałości ekosystemów mających znaczenie dla zachowania różnorodności biologicznej – naturalne zbiorniki wodne, śródpolne i śródleśne, oczka wodne, kępy drzew i krzewów, bagna, torfowiska, wydmy, płaty nie-

użytkowanej roślinności, starorzecza, wychodnie skalne, skarpy, kamieńce, siedliska przyrodnicze oraz stanowiska rzadkich lub chronionych gatunków roślin, zwierząt i grzybów, ich ostoje oraz miejsca rozmnażania lub miejsca sezonowego przebywania. W większości są to fragmenty ekosystemów bagiennych, ponadto oczka wodne i jeziora. Według określenia ustawowego stanowiskami dokumentacyjnymi są niewyodrębniające się na powierzchni lub możliwe do wyodrębnienia, ważne pod względem naukowym i dydaktycznym, miejsca występowania formacji geologicznych, nagromadzeń skamieniałości lub tworów mineralnych, jaskinie lub schroniska podskalne wraz z namuliskami oraz fragmenty eksploatowanych lub nieczynnych wyrobisk powierzchniowych i podziemnych. Na terenie województwa podlaskiego znajdują się 2 stanowiska dokumentacyjne: stanowisko interglacjału eemskiego (osady torfowe z pozostałościami roślin) i Posejanka (morena martwego lodu)⁹¹ w Suwałkach i Posejance.

Wobec powyższego uwaga autorów została skupiona na problemie obszarów objętych pozostałymi formami ochrony przyrody, tj. parków krajobrazowych, obszarów chronionego krajobrazu, zespołów przyrodniczo-krajobrazowych i obszarów Natura 2000.

Jak wynika z treści art. 4 ustawy o ochronie przyrody, obowiązkiem organów administracji publicznej, osób prawnych i innych jednostek organizacyjnych oraz osób fizycznych jest dbałość o przyrodę będącą dziedzictwem i bogactwem narodowym.

Organy administracji publicznej są obowiązane do zapewnienia warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych dla ochrony przyrody. Obowiązkiem organów administracji publicznej, instytucji naukowych i oświatowych, a także publicznych środków masowego przekazu jest prowadzenie działalności edukacyjnej, informacyjnej i promocyjnej w dziedzinie ochrony przyrody.

Adresatem tego obowiązku są wszystkie organy administracji bez względu na to, czy realizują zadania w zakresie ochrony przyrody, czy też nie⁹². W okresie ostatnich kilkunastu lat, po utracie ważności planów miejscowych po roku 2003, w dobie postępującej urbanizacji i niekontrolowanej zabudowy terenów dotychczas użytkowanych rolniczo obowiązek ten nabiera szczególnego znaczenia.

2.1. Parki krajobrazowe

Parki krajobrazowe obejmują obszary chronione ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe w celu zachowania i popularyzacji tych wartości w warunkach zrównoważonego rozwoju. W województwie podlaskim znajdują się obecnie 3 parki krajobrazowe o łącznej powierzchni 88 084,5 ha (tab. 7).

⁹¹ Ibidem.

⁹² Raport NIK. Informacja o wynikach kontroli. Lokalizacja inwestycji na obszarach objętych ochroną przyrody w województwie podlaskim, NIK, 2014.

Tab. 7. Parki krajobrazowe woj. podlaskiego; źródła: Program Ochrony Środowiska Województwa Podlaskiego na lata 2011–2014, Rejestr form ochrony przyrody, RDOŚ Białystok, 2016

Nazwa	Rok utworzenia	Powierzchnia parku (ha)
Suwalski Park Krajobrazowy	1976	6 284
Park Krajobrazowy Puszczy Knyszyńskiej	1988	74 447
Łomżyński Park Krajobrazowy Doliny Narwi	1994	7 353,5

Problem odpowiedniej regulacji nowej zabudowy pojawia się szczególnie na obszarach parków krajobrazowych, np. na terenie Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej.

Park Krajobrazowy Puszczy Knyszyńskiej został powołany uchwałą Wojewódzkiej Rady Narodowej w Białymstoku w 1998 roku w celu zachowania najcenniejszych walorów terenu.

Jest on największym obszarem chronionym województwa podlaskiego i jednym z największych w Polsce. Puszcza Knyszyńska to jeden z niewielu terenów leśnych w Polsce, który wykazuje wiele cech naturalności. Jej największe walory to drzewostany ze wspaniałym ekotypem sosny supraskiej, urozmaiconą rzeźbą terenu, liczne źródlika, interesujące zespoły roślinne oraz bogaty świat ptaków. Szczególnie cenne są obszary dolin rzecznych – torfowiska, mokradła, bagna (źródło: <http://www.pkpk.wrotapodlasia.pl/>).

Il. 24. Granice Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej, ścieżka rowerowa w ciągu drogi wojewódzkiej nr 676; fot. J. Tokajuk, 2016

Obszar Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej o powierzchni 74.447 ha położony jest w gminach: Janów, Sokółka, Knyszyn, Czarna Białostocka, Szudziałowo, Dobrzyniewo Kościelne, Wasilków, Supraśl, Krynki, Gródek, Michałowo powiatu białostockiego, sokólskiego i monieckiego województwa podlaskiego. Otulina parku o powierzchni 52.255 ha obejmuje tereny położone w gminach: Janów, Sokółka, Knyszyn, Czarna Białostocka, Szudziałowo, Dobrzyniewo Kościelne, Wasilków, Supraśl, Krynki, Gródek, Michałowo, Krypno, Jasionówka, Zabłudów na terenach wyżej wymienionych powiatów województwa podlaskiego. Sieć osadniczą na terenie parku tworzą następujące rodzaje miejscowości: miasto Supraśl, 66 wsi (57 sołectw), 48 kolonii, 2 przysiółki oraz 35 leśniczówek i gajówek⁹³.

Podstawą ochrony terenu parku jest Plan Ochrony Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej im. Profesora Witolda Sławińskiego, wprowadzony w życie na mocy rozporządzenia wojewody podlaskiego w 2001 roku.

Pomimo, a może raczej wskutek braku właściwych zapisów w treści obowiązującego planu ochrony dotyczących działalności produkcyjnej i usługowej, a mianowicie:

- dopuszczania lokalizacji i funkcjonowania nieuciążliwych zakładów produkcyjnych i rzemiosła usługowego, pod warunkiem faktycznego stwierdzenia braku ich negatywnego wpływu na środowisko Parku w drodze obligatoryjnego wykonywania oceny oddziaływania na środowisko,
- dopuszczenia działalności produkcyjno-usługowej niezbędnej dla obsługi mieszkańców pod warunkiem zachowania wymogów ochrony przyrody i krajobrazu Parku,

dochodzi do ewidentnych naruszeń zasad ochrony krajobrazu oraz środowiska naturalnego (il. 25). Fotografia przedstawia zakład przetwórstwa drzewnego w okolicach wsi Nowosiółki, w dolinie rzek Słoi i Supraśli, w obszarze Natura 2000 na terenie Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej. Obrazuje skutki środowiskowe i krajobrazowe ustaleń planu ochrony parku w kontekście dopuszczenia lokalizacji i funkcjonowania zakładów produkcyjnych i usługowych na obszarach prawnie chronionych.

Warto postawić pytanie, dlaczego obowiązujący plan ochrony oraz powołana struktura administracyjna (dyrekcja parku, rada parku) nie zapewniają skutecznej ochrony krajobrazu chronionego obszaru. Wydaje się, że w przypadku parku krajobrazowego, w którym obowiązuje plan ochrony, oraz innych obszarów objętych ochroną prawną planowanie przestrzenne powinno być jednak działaniem wtórnym w stosunku do mechanizmów prawnych określonych przepisami ustawy o ochronie przyrody, szczególnie w kwestii zakazów zabudowy.

⁹³ Plan Ochrony Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej im. Profesora Witolda Sławińskiego, Wojewoda Podlaski, 2001.

Il. 25. Zakład przemysłowy na terenie Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej w obszarze Natura 2000, gmina Gródek, obręb Nowosiółki; fot. J. Tokajuk, 2014

Należy podkreślić, że problem braku faktycznej ochrony dotyczy tym bardziej obszarów chronionego krajobrazu (13 na terenie województwa) i zespołów przyrodniczo-krajobrazowych (3), które nie są nawet objęte obowiązkiem sporządzania i realizowania planów ochrony.

2.2. Obszary chronionego krajobrazu

Obszar chronionego krajobrazu obejmuje tereny chronione ze względu na wyróżniający się krajobraz o zróżnicowanych ekosystemach, wartościowe ze względu na możliwość zaspokajania potrzeb związanych z turystyką i wypoczynkiem lub pełnioną funkcją korytarzy ekologicznych. W województwie podlaskim znajduje się 13 obszarów chronionego krajobrazu o łącznej powierzchni 417 225,15 ha⁹⁴, tj. ponad 20% powierzchni województwa (tab. 8).

Wyznaczenie obszaru chronionego krajobrazu następuje w drodze uchwały sejmiku województwa, która określa jego nazwę, położenie, obszar, sprawującego nadzór, ustalenia dotyczące czynnej ochrony ekosystemów oraz zakazy właściwe dla danego obszaru chronionego krajobrazu lub jego części, wybrane spośród zakazów wymienionych w art. 24 ust. 1, wynikające z potrzeb jego ochrony. Likwidacja lub

⁹⁴ Rejestr form ochrony przyrody, RDOŚ Białystok, 2016.

zmiana granic obszaru chronionego krajobrazu następuje w drodze uchwały sejmiku województwa, po zaopiniowaniu przez właściwe miejscowo rady gmin, z powodu bezpowrotnej utraty wyróżniającego się krajobrazu o zróżnicowanych ekosystemach i możliwości zaspokajania potrzeb związanych z turystyką i wypoczynkiem.

Tab.8. Obszary chronionego krajobrazu w woj. podlaskim źródło: *Rejestr form ochrony przyrody*, RDOŚ Białystok, 2016

Nazwa	Pow. (ha)	Rok utworzenia
Puszcza Białowieska	78 538	1986
Wzgórza Sokólskie	38 742	1986
Dolina Bugu	30 162	1986
Dolina Narwi	41 862	1986
Równina Kurpiowska i Dolina Dolnej Narwi	48 994,10	1982
Pojezierze Rajgrodzkie	14 928,07	1982
Dolina Bugu i Nurca	2 069,50	1982
Dolina Biebrzy	28 442,27	1982
Dolina Rospudy	23 710,86	1998
Pojezierze Północnej Suwalszczyzny	844,94	1991
Pojezierze Sejneńskie	35 981,11	1991
Puszcza i Jeziora Augustowskie	69 574,99	1991
Dolina Błędzianki	3 375,31	1991

Projekty studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, planów zagospodarowania przestrzennego województw i planów zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, w części dotyczącej obszaru chronionego krajobrazu, wymagają uzgodnienia z właściwym regionalnym dyrektorem ochrony środowiska w zakresie ustaleń tych planów, mogących mieć negatywny wpływ na ochronę przyrody obszaru chronionego krajobrazu⁹⁵. Ponadto lokalizacja inwestycji na tych obszarach, tak jak w przypadku zespołów przyrodniczo-krajobrazowych, jest uzgadniana z regionalnym dyrektorem ochrony środowiska w trybie procedury postępowania administracyjnego w zakresie decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu zgodnie z ustawą o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2016 r. poz. 778 ze zm.) lub w trybie oceny oddziaływania przedsięwzięcia na środowisko zgodnie z ustawą o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko (Dz. U. z 2016 r. poz. 353).

⁹⁵ Art. 23 ust. 2,5 ustawy o ochronie przyrody (Dz. U. z 2016 r. poz. 2134).

Zgodnie z przepisami ustawy o ochronie przyrody na obszarze chronionego krajobrazu mogą być wprowadzone w trybie uchwały sejmiku województwa następujące zakazy:

- 1) zabijania dziko występujących zwierząt, niszczenia ich nor, legowisk, innych schronień i miejsc rozrodu oraz tarlisk, złożonej ikry, z wyjątkiem amatorskiego połowu ryb oraz wykonywania czynności związanych z racjonalną gospodarką rolną, leśną, rybacką i łowiecką;
- 2) realizacji przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko w rozumieniu przepisów ustawy z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko;
- 3) likwidowania i niszczenia zadrzewień śródpolnych, przydrożnych i nadwodnych, jeżeli nie wynikają one z potrzeby ochrony przeciwpowodziowej i zapewnienia bezpieczeństwa ruchu drogowego lub wodnego lub budowy, odbudowy, utrzymania, remontów lub naprawy urządzeń wodnych;
- 4) wydobywania do celów gospodarczych skał, w tym torfu, oraz skamieniałości, w tym kopalnych szczątków roślin i zwierząt, a także minerałów i bursztynu;
- 5) wykonywania prac ziemnych trwale zniekształcających rzeźbę terenu, z wyjątkiem prac związanych z zabezpieczeniem przeciwsztormowym, przeciwpowodziowym lub przeciwsuwiskowym lub utrzymaniem, budową, odbudową, naprawą lub remontem urządzeń wodnych;
- 6) dokonywania zmian stosunków wodnych, jeżeli służą innym celom niż ochrona przyrody lub zrównoważone wykorzystanie użytków rolnych i leśnych oraz racjonalna gospodarka wodna lub rybacka;
- 7) likwidowania naturalnych zbiorników wodnych, starorzeczy i obszarów wodno-błotnych;
- 8) lokalizowania obiektów budowlanych w pasie szerokości 100 m od linii brzegów rzek, jezior i innych zbiorników wodnych, z wyjątkiem urządzeń wodnych oraz obiektów służących prowadzeniu racjonalnej gospodarki rolnej, leśnej lub rybackiej;
- 9) lokalizowania obiektów budowlanych w pasie szerokości 200 m od linii brzegów klifowych oraz w pasie technicznym brzegu morskiego⁹⁶.

2.3. Zespoły przyrodniczo-krajobrazowe

Zgodnie z przepisami ustawy o ochronie przyrody zespołami przyrodniczo-krajobrazowymi są fragmenty krajobrazu naturalnego i kulturowego zasługujące na ochronę ze względu na ich walory widokowe lub estetyczne. Według prowadzonego przez RDOŚ w Białymstoku rejestru form ochrony przyrody, na terenie województwa podlaskiego istnieją 3 zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, w tym dwa utworzone w 2010

⁹⁶ Art. 24 ust. 1 ustawy o ochronie przyrody (Dz. U. z 2016r. poz. 2134).

roku: Park Krajobrazowy w Czyżewie oraz Park Krajobrazowy w Szepietowie Wawrzyńcach.

Tab. 9. Zespoły przyrodniczo-krajobrazowe w województwie podlaskim, źródło; *Rejestr form ochrony przyrody*, RDOŚ Białystok, 2016

Nazwa	Rok utworzenia	Pow. [ha]	Gmina
Zespół Przyrodniczo Krajobrazowy „Głogi”	2006	50,85	Mielnik
Park Krajobrazowy w Czyżewie	2010	2,13	Czyżew – Osada
Park Krajobrazowy w Szepietowie Wawrzyńcach	2010	3,0	Szepietowo

Ustanowienie zespołu przyrodniczo-krajobrazowego następuje w drodze uchwały rady gminy. Uchwała określa nazwę danego obszaru, jego położenie, sprawującego nadzór, szczególne cele ochrony, w razie potrzeby ustalenia dotyczące jego czynnej ochrony oraz zakazy właściwe dla tego obszaru lub jego części, wybrane spośród zakazów wymienionych w przepisach ustawy o ochronie przyrody.

Podobnie jak w przypadku obszarów chronionego krajobrazu, w stosunku do obszarów zespołów przyrodniczo-krajobrazowych mogą być wprowadzone przez gminę zakazy, a mianowicie:

- 1) niszczenia, uszkodzenia lub przekształcania obiektu lub obszaru;
- 2) wykonywania prac ziemnych trwale zniekształcających rzeźbę terenu, z wyjątkiem prac związanych z zabezpieczeniem przeciwsztormowym lub przeciwpowodziowym albo budową, odbudową, utrzymywaniem, remontem lub naprawą urządzeń wodnych;
- 3) uszkodzenia i zanieczyszczenia gleby;
- 4) dokonywania zmian stosunków wodnych, jeżeli zmiany te nie służą ochronie przyrody albo racjonalnej gospodarce rolnej, leśnej, wodnej lub rybackiej;
- 5) likwidowania, zasypywania i przekształcania naturalnych zbiorników wodnych, starorzeczy oraz obszarów wodno-błotnych;
- 6) wylewania gnojowicy, z wyjątkiem nawożenia użytkowanych gruntów rolnych;
- 7) zmiany sposobu użytkowania ziemi;
- 8) wydobywania do celów gospodarczych skał, w tym torfu, oraz skamieniałości, w tym kopalnych szczątków roślin i zwierząt, a także minerałów i bursztynu;
- 9) umyślnego zabijania dziko występujących zwierząt, niszczenia nor, legowisk zwierzęcych oraz tarlisk i złożonej ikry, z wyjątkiem amatorskiego połowu ryb oraz wykonywania czynności związanych z racjonalną gospodarką rolną, leśną, rybacką i łowiecką;
- 10) zbioru, niszczenia, uszkodzenia roślin i grzybów na obszarach użytków ekologicznych, utworzonych w celu ochrony stanowisk, siedlisk lub ostoi roślin i grzybów chronionych;
- 11) umieszczania tablic reklamowych⁹⁷.

⁹⁷ Art. 45 ust. 1 ustawy o ochronie przyrody (Dz. U. z 2016 r. poz. 2134).

2.4. Obszary Natura 2000

W przepisach ustawy o ochronie przyrody określono, że obszar Natura 2000 jest to obszar specjalnej ochrony ptaków, specjalny obszar ochrony siedlisk lub obszar mający znaczenie dla Wspólnoty, utworzony w celu ochrony populacji dziko występujących ptaków lub siedlisk przyrodniczych, lub gatunków będących przedmiotem zainteresowania Wspólnoty. Z kolei obszar mający znaczenie dla Wspólnoty jest to projektowany specjalny obszar ochrony siedlisk, zatwierdzony przez Komisję Europejską w drodze decyzji, który w regionie biogeograficznym, do którego należy, w znaczący sposób przyczynia się do zachowania lub odtworzenia stanu właściwej ochrony siedliska przyrodniczego lub gatunku będącego przedmiotem zainteresowania Wspólnoty, a także może znacząco przyczynić się do spójności sieci obszarów Natura 2000 i zachowania różnorodności biologicznej w obrębie danego regionu biogeograficznego; w przypadku gatunków zwierząt występujących na dużych obszarach obszarem mającym znaczenie dla Wspólnoty jest obszar w obrębie naturalnego zasięgu takich gatunków, charakteryzujący się fizycznymi lub biologicznymi czynnikami istotnymi dla ich życia lub rozmnażania⁹⁸. Obszary Natura 2000 to najmłodsza z form ochrony przyrody, wprowadzona w 2004 roku w Polsce jako jeden z obowiązków związanych z przystąpieniem do Unii Europejskiej. Obszary Natura 2000 powstają we wszystkich państwach członkowskich, tworząc Europejską Sieć Ekologiczną Natura 2000. Celem jest objęcie ochroną około 200 najcenniejszych i zagrożonych wyginięciem siedlisk przyrodniczych i ponad 1000 rzadkich i zagrożonych gatunków. Unikalność tej formy ochrony przyrody polega na tym, że kraje członkowskie tworzą sieć na podstawie jednakowych założeń określonych w prawie i wytycznych Unii Europejskiej, zarządzają nią przy zastosowaniu podobnych instrumentów, wspólnie troszczą się o odpowiednie środki finansowe i jej promocję⁹⁹.

Na sieć Natura 2000 składają się trzy typy obszarów: obszary specjalnej ochrony ptaków (OSO), specjalne obszary ochrony siedlisk (SOO), obszary mające znaczenie dla Wspólnoty (OZW). Obszary te mogą się pokrywać, a ponadto obszar Natura 2000 może obejmować część lub całość obszarów i obiektów objętych innymi formami ochrony przyrody. Na terenie województwa podlaskiego zostały wyznaczone następujące obszary siedliskowe i ptasie:

- **obszary ptasie (PLB):** Bagienna Dolina Narwi, Bagno Wizna, Dolina Dolnego Bugu, Dolina Dolnej Narwi, Dolina Górnej Nurca, Dolina Górnej Narwi, Ostroja Biebrzańska, Puszcza Augustowska, Puszcza Knyszyńska, Puszcza Piska;
- **obszary ochrony ptaków i siedlisk przyrodniczych (PLC):** Puszcza Białowieńska, Przełomowa Dolina Narwi;

⁹⁸ Art. 5 pkt 2b, 2c ustawy o ochronie przyrody (Dz. U. z 2016 r. poza. 2134).

⁹⁹ RDOŚ Białystok, 2016.

- **specjalne obszary ochrony siedlisk (PLH):** Czerwony Bór, Dolina Biebrzy, Dolina Górnej Rospudy, Dolina Pisy, Dolina Szesupy, Jeleniewo, Jelonka, Mokradła Kolneńskie i Kurpiowskie, Murawy w Haćkach, Narwiańskie Bagna, Ostoja Augustowska, Ostoja Knyszyńska, Ostoja Nadbużańska, Ostoja Suwalska, Ostoja w dolinie Górnego Nurca, Ostoja w Dolinie Górnej Narwi, Ostoja Wigierska, Pojezierze Sejneńskie, Schrony Brzeskiego Rejonu Umocnionego, Torfowiska Gór Sudawskich¹⁰⁰.

Dla obszarów Natura 2000 sporządza się i realizuje plany zadań ochronnych. Dokument powstaje w ciągu 6 lat od ustanowienia obszaru specjalnej ochrony ptaków lub zatwierdzenia przez Komisję Europejską obszaru mającego znaczenie dla Wspólnoty. Plan zadań ochronnych można sporządzać także dla obszaru zaproponowanego Komisji Europejskiej, jako obszar mający znaczenie dla Wspólnoty. Planu nie sporządza się dla obszaru Natura 2000 lub jego części, dla którego ustanowiono plan ochrony lub który pokrywa się z krajową formą ochrony przyrody albo obszarem będącym w zarządzie nadleśnictwa, których dokumenty planistyczne uwzględniają zakres planu zadań ochronnych, a także znajdującego się na obszarach morskich. Projekt planu sporządza sprawujący nadzór nad obszarem (zwykle regionalny dyrektor ochrony środowiska, niekiedy dyrektor parku narodowego). W procedurze tej konieczny jest udział osób i podmiotów prowadzących działalność w obrębie siedlisk przyrodniczych i siedlisk gatunków, dla których ochrony wyznaczono obszar Natura 2000, a także możliwość wnoszenia uwag i wniosków ze strony ogółu społeczeństwa. Regionalny dyrektor ochrony środowiska ustanawia plan na okres 10 lat, w drodze aktu prawa miejscowego w formie zarządzenia, kierując się koniecznością utrzymania i przywracania do właściwego stanu ochrony siedlisk przyrodniczych oraz gatunków roślin i zwierząt, dla których ochrony wyznaczono obszar Natura 2000. Plan zadań ochronnych może być zmieniony, jeżeli wynika to z potrzeb ochrony tych siedlisk przyrodniczych lub gatunków roślin i zwierząt. Planowanie ochrony dla obszaru Natura 2000 lub jego części może być pogłębione przez sporządzenie bardziej szczegółowego planu ochrony.

Warto zwrócić uwagę, że określone w przepisach ustawy o ochronie przyrody instrumenty prawne, o ile są stosowane przez właściwe organy, mają zasadniczo charakter porządkowy i nie zapewniają kompleksowej ochrony cennych obszarów w zakresie sposobów ich zagospodarowania przestrzennego lub ustalenia skutecznych jednoznacznych ograniczeń.

Należy stwierdzić, że w szczególności w odniesieniu do obszarów chronionego krajobrazu i zespołów przyrodniczo-krajobrazowych jedynym prawnie skutecznym instrumentem ochronnym może być obecnie miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego pod warunkiem obligatoryjności jego stosowania na tych obszarach, przynajmniej w zakresie wprowadzenia zakazów zabudowy.

¹⁰⁰ Program Ochrony Środowiska Województwa Podlaskiego na lata 2011–2014.

3. Obszary nieobjęte ochroną prawną

Problem braku wpływu organów administracji na zagospodarowanie terenów pojawia się w sposób szczególny na obszarach cennych przyrodniczo, które pozbawione planów zagospodarowania przestrzennego po roku 2003 nie są obecnie objęte jakąkolwiek ochroną prawną lub usankcjonowanymi ograniczeniami w zakresie dopuszczenia zabudowy. Drastycznym przykładem takiej sytuacji jest zabudowa doliny rzeki Supraśl na otwartym obszarze zalewowym w gminie Wasilków, w obrębie wsi Nowodworce (il. 26, 27), gdzie nie znaleziono skutecznych podstaw do odmowy ustalenia warunków zabudowy. Jest to szczególnie wymowny przykład bezsilności organów administracji i obowiązującego systemu prawnego w zderzeniu z determinacją inwestora w realizacji jego celów w sposób niekoniecznie zbieżny z interesem publicznym. Jest to też przykład świadczący o tym, że utrzymywanie anachronicznych i patologicznych w dzisiejszym pojęciu przepisów dotyczących zabudowy zagrodowej jest nieuzasadnione. Istota tych regulacji pochodzi z innej epoki gospodarczo-społecznej i wiązała się z osadnictwem rolniczym oraz wspieraniem działalności rolniczej. Dziś powszechne przyzwolenie na sposób realizacji inwestycji pod szyldem zabudowy zagrodowej w ramach tzw. gospodarstw o powierzchni przekraczającej średnią w gminie jest szczególnie groźne, szkodliwe i wymaga niezwłocznej ingerencji legislacyjnej, przynajmniej w zakresie jej ograniczenia do rzeczywistej działalności rolniczej. W połączeniu z brakiem wymogu zgodności inwestycji ze studium oraz możliwością dochodzenia roszczeń w związku z uchwaleniem planu miejscowego na obszarach obejmujących nieruchomości z wydanymi wcześniej bezterminowymi decyzjami ustalającymi warunki zabudowy powoduje to faktyczne demolowanie systemu planowania przestrzennego i narusza interes publiczny.

Il. 26. Nowo powstała zabudowa w obszarze zalewowym rzeki Supraśl, Miasto i Gmina Wasilków, obręb Nowodworce; fot. W. Kwiatkowski, 2013

Il. 27. Obszar zalewowy rzeki Supraśl j.w. na zdjęciu satelitarnym, źródło: W. Kwiatkowski, 2013

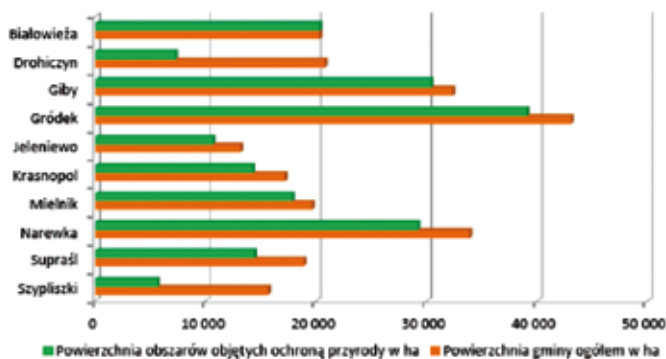
4. Lokalizacja inwestycji na obszarach objętych ochroną przyrody w województwie podlaskim (na podstawie raportu NIK)

Kwestia skuteczności prawnej ochrony przyrody w kontekście realizacji inwestycji i funkcjonowania systemu planowania przestrzennego oraz procesu budowlanego była przedmiotem zainteresowania organów kontroli państwa i tematem kontroli Najwyższej Izby Kontroli Delegatury w Białymstoku, zakończonej raportem opublikowanym w roku 2014 – Lokalizacja inwestycji na obszarach objętych ochroną przyrody w województwie podlaskim. Celem tej kontroli było dokonanie oceny działań organów administracji rządowej i samorządowej w zakresie lokalizacji inwestycji na obszarach objętych ochroną przyrody oraz reagowania na przypadki samowoli budowlanej w obszarze województwa podlaskiego.

W wyniku kontroli dokonano między innymi oceny działań:

- organów administracji samorządowej w zakresie sporządzania dokumentów planistycznych – studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego i planów miejscowych oraz wydawania decyzji administracyjnych регламентиujących lokalizację inwestycji na obszarach objętych ochroną przyrody;
- starostów powiatowych w zakresie wydawania pozwoleń na budowę na obszarach objętych ochroną przyrody;
- powiatowych inspektorów nadzoru budowlanego w zakresie przeciwdziałania skutkom samowoli budowlanej oraz egzekwowania wykonania nakazów rozbiórki samowolnie wybudowanych obiektów budowlanych na obszarach objętych ochroną przyrody.

Kontrole przeprowadzono w jednostkach realizujących zadania na obszarze województwa podlaskiego w 10 urzędach gmin (Białowieża, Drohiczyń, Giby, Gródek, Jeleniewo, Krasnopol, Mielnik, Narewka, Supraśl, Szypliszki), w pięciu starostwach powiatowych i inspektoratach nadzoru budowlanego (Białystok, Hajnówka, Sejny, Siemiatycze, Suwałki), których znaczna część powierzchni objęta jest ochroną prawną (il. 28).

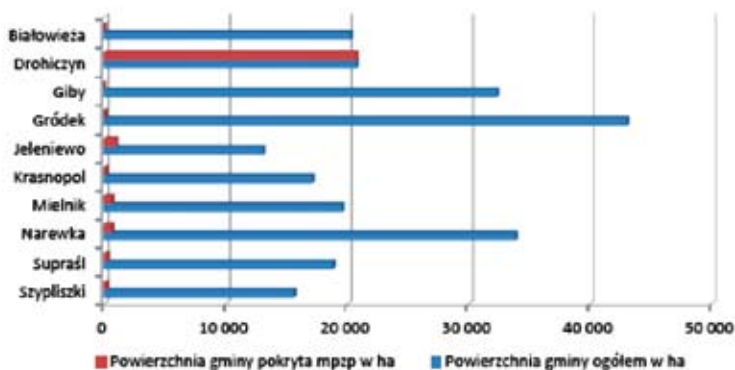
Il. 28. Wykres przedstawiający powierzchnię obszarów chronionych w stosunku do powierzchni gminy; źródło: raport NIK, 2014

W ocenie Najwyższej Izby Kontroli działania organów administracji samorządowej w zakresie lokalizacji inwestycji na obszarach objętych różnymi formami ochrony przyrody w województwie podlaskim były niewystarczające dla zachowania ładu przestrzennego oraz nie zapewniały warunków gwarantujących właściwą ochronę obszarom o wyróżniających się walorach przyrodniczych¹⁰¹.

NIK stwierdziła, że w zdecydowanej większości skontrolowanych gmin w bardzo małym stopniu korzystano z narzędzia, jakim jest miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego. W kontrolowanych gminach planami miejscowymi objęto średnio 10,2% powierzchni gmin. Procentowy udział powierzchni gmin objętej planami miejscowymi był zróżnicowany. Według stanu na 31 grudnia 2013 r. wyniósł od 0,02% w gminie Giby do 100% w gminie Drohiczyń (il. 29). Gospodarowanie przestrzenią na obszarach pozbawionych miejscowego planu następowało nie w oparciu o prawo miejscowe, ale na podstawie indywidualnych decyzji administracyjnych. O przeznaczeniu terenu przesądzał wnioskowany przez inwestora sposób jego zabudowy i zagospodarowania, co niewątpliwie eliminowało kontrolę społeczną z procesu ustalenia warunków zabudowy obszarów chronionych. Stan ten, w połączeniu z brakiem aktualnych studiów, nie pozwala na racjonalne gospodarowanie przestrzenią, zwłaszcza na obszarach objętych ochroną przyrody i położonych w bezpośredniej

¹⁰¹ Informacja o wynikach kontroli. Lokalizacja inwestycji na obszarach objętych ochroną przyrody w województwie podlaskim, NIK, 2014.

bliskości jezior i rzek. Sytuacja taka może utrudnić lokalizację nowych inwestycji, doprowadzić do chaosu przestrzennego oraz do degradacji walorów przyrodniczych i krajobrazowych Podlasia.

Il. 29. Wykres przedstawiający powierzchnię objętą planami miejscowymi w stosunku do powierzchni gmin; źródło: raport NIK, 2014

Stwierdzone przez NIK nieprawidłowości w sferze planowania przestrzennego w działalności organów administracji samorządowej polegały między innymi na:

- nieuwzględnieniu w siedmiu z dziesięciu studiów 30 ze 116 obszarów objętych różnymi formami ochrony przyrody i uwarunkowań wynikających z występowania tych obszarów;
- nieuwzględnieniu w 33 obowiązujących miejscowych planach obszarów Natura 2000 oraz innych ograniczeń wynikających z ustanowienia rezerwatów przyrody i obszarów chronionego krajobrazu (w 90% skontrolowanych gmin);
- wydaniu ponad 23% decyzji o warunkach zabudowy z naruszeniem przepisów ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym;
- nieprzeprowadzaniu analizy zmian w zagospodarowaniu przestrzennym, nieoceny postępow w opracowywaniu miejscowych planów i nieopracowywaniu wieloletnich programów ich sporządzania (80% skontrolowanych gmin).

4.1. Studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego

W studiach gminnych, mimo wymogu wynikającego z przepisów ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym:

- nie uwzględniono aktualnych uwarunkowań wynikających z położenia na terenach gmin Obszarów Chronionego Krajobrazu: „Puszcza Białowieńska”, „Dolina Narwi”, „Pojezierze Sejneńskie”, „Puszcza i Jeziora Augustowskie”, „Pojezierze Północnej Suwalszczyzny” oraz Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej,

w tym na przykład obowiązującego od 2004 roku zakazu lokalizowania obiektów budowlanych w pasie szerokości 100 m od linii brzegów rzek, jezior i innych zbiorników wodnych;

- nie określono 30 (ze 116) znajdujących się na terenach gmin obszarów objętych różnymi formami ochrony przyrody oraz aktualnych uwarunkowań wynikających z występowania tych obszarów (np. rezerwatów przyrody, obszarów Natura 2000, czy też użytków ekologicznych).

Na przykład:

- w studium gminy Narewka nie określono ponad 50% (11 z 21) obszarów objętych różnymi formami ochrony przyrody oraz uwarunkowań wynikających z ich występowania na terenie gminy Narewka;
- w obowiązującym od 1999 roku studium gminy Białowieża nie uwzględniono faktu utworzenia w 2003 roku rezerwatu przyrody „Lasy Naturalne Puszczy Białowieskiej”; pominięto również fakt, że od 2004 roku teren całej gminy znajduje się w obszarze Natura 2000, a od 2006 roku obszar Puszczy Białowieskiej wchodzi w skład Rezerwatu Biosfery UNESCO „Białowieża”.

4.2. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego

W 90% skontrolowanych urzędów gmin oraz miast ustalono, że 75% (33 z 44) zbadanych przez NIK obowiązujących miejscowych planów było nieaktualnych, nie uwzględniono w nich bowiem granic obszarów Natura 2000 oraz aktualnych ograniczeń wynikających z ustanowienia rezerwatów przyrody, obszarów chronionego krajobrazu, a także obszarów Natura 2000, co stanowiło naruszenie przepisów ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz Prawa ochrony środowiska.

Na przykład:

- w gminie Krasnopol w czterech obowiązujących miejscowych planach nie uwzględniono obowiązujących ograniczeń wynikających z ustanowienia Obszaru Chronionego Krajobrazu „Pojezierze Sejneńskie”, w tym zakazu lokalizowania obiektów budowlanych w pasie szerokości 100 m od linii brzegów rzek, jezior i innych zbiorników wodnych, nie określono również granic i sposobów zagospodarowania terenów należących do obszarów Natura 2000 „Pojezierze Sejneńskie” oraz ograniczeń wynikających z ich ustanowienia; skutkiem zaniechania aktualizacji miejscowych planów nadal obowiązujący jest zapis, który umożliwia lokalizację obiektów budowlanych w odległości 50 m od jeziora;
- trzy (z pięciu) miejscowe plany obowiązujące na obszarach objętych ochroną przyrody w gminie Supraśl były nieaktualne, ponieważ nie określały granic i sposobów zagospodarowania terenów należących do obszarów Natura 2000 oraz Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej; w planach nie uwzględniono również ograniczeń i zasad ochrony przyrody.

4.3. Decyzje o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu

Wójtowie sześciu gmin (Białowieży, Gib, Jeleniewa, Krasnopola, Mielnika i Szypliszek) wydali decyzje o warunkach zabudowy umożliwiające lokalizację 27 obiektów budowlanych na obszarach chronionego krajobrazu, w odległości mniejszej niż 100 m od linii brzegów rzek, jezior i innych zbiorników wodnych. Ustalając warunki zabudowy, kierowali się głównie przepisami rozporządzeń wojewody podlaskiego z 2005 roku w sprawie Obszarów Chronionego Krajobrazu, stanowiących, że zakaz lokalizowania obiektów budowlanych w pasie 100 m od linii brzegów rzek, jezior i innych zbiorników wodnych nie dotyczy terenów przeznaczonych na cele zabudowy w planach zagospodarowania przestrzennego uchwalonych przed 1 stycznia 1995 roku, które utraciły moc z dniem 31 grudnia 2003 roku.

Badanie bezpośrednie 304 postępowań w zakresie prawidłowości ustalania przez wójtów, burmistrzów miast warunków zabudowy wykazało, że w ośmiu gminach wydano 71 decyzji z naruszeniem przepisów ustawy. Na przykład:

- burmistrz Drohiczyzna wydał 20 na 30 zbadanych decyzji o warunkach zabudowy dla inwestycji lokalizowanych na Obszarze Chronionego Krajobrazu „Dolina Bugu”, które pomimo obowiązku wynikającego z przepisów ustawy nie zostały uzgodnione z RDOŚ;
- burmistrz Supraśla wydał 20 (z 21 zbadanych) decyzji o warunkach zabudowy dotyczących obszaru uzdrowiska Supraśl bez uzgodnienia ich treści z ministrem zdrowia, co stanowiło naruszenie przepisów ustawy.

4.4. Analizy zmian w zagospodarowaniu przestrzennym

W zdecydowanej większości skontrolowanych urzędów gmin oraz miast (80% – Urzędy gmin: Białowieża, Giby, Gródek, Jeleniewo, Krasnopol, Narewka i Szypliszki oraz Urząd Miejski w Supraślu) nie dokonano i nie przedstawiono radzie gminy analizy zmian w zagospodarowaniu przestrzennym gminy. Zgodnie z przepisami ustawy wymienione analizy powinny być dokonywane co najmniej raz w czasie kadencji rady, począwszy od lipca 2003 roku. Na skutek braku tych działań nie dokonywano oceny aktualności studium, a rady gmin nie podjęły uchwał w sprawie aktualności studium i planów miejscowych.

4.5. Pozwolenia na budowę

Badaniami kontrolnymi objęto 177 z 3314 pozwoleń, stwierdzając, że 14 decyzji (7,9%) zostało wydanych z naruszeniem przepisów Prawa budowlanego:

- trzy pozwolenia były niezgodne z ustaleniami miejscowych planów,

- 10 pozwoleń wydano z naruszeniem przepisów, w tym techniczno-budowlanych,
- jedno pozwolenie wydano jeszcze przed zakończeniem postępowania w sprawie wyłączenia gruntów z produkcji rolniczej.

Na przykład:

- starosta hajnowski wydał dwie decyzje o pozwoleniu na budowę budynków letniskowych na działkach położonych w obrębie miejscowości Siemianówka i Łuka, o powierzchni mniejszej niż według ustaleń miejscowych planów;
- starosta suwalski zatwierdził projekt budowlany i udzielił pozwolenia na budowę 47 słupów parku linowego w obrębie Szelment w gminie Szypliszki, mimo że projekt budowlany był niezgodny z ustaleniami miejscowego planu.

4.6. Wybrane wnioski NIK

Wnioski pokontrolne dotyczą stanu planowania przestrzennego kontrolowanych gmin, jednak można stwierdzić, że prawdopodobnie obrazują rzeczywistość większości gmin w Polsce.

1. Gminy nie są zainteresowane uchwalaniem nowych miejscowych planów. W skontrolowanych gminach objęcie planami wynosi zaledwie około 10% powierzchni. Decyzja o warunkach zabudowy dla zdecydowanej większości gmin stała się podstawowym instrumentem gospodarowania przestrzenią.
2. Niski stopień pokrycia powierzchni gmin miejscowymi planami oraz nieaktualizowanie studiów i obowiązujących miejscowych planów może pogłębiać chaos w gospodarowaniu przestrzenią, stwarzać bariery rozwojowe oraz wpływać na stopniową degradację walorów przyrodniczych i krajobrazowych Podlasia.
3. Regulacje z zakresu planowania i zagospodarowania przestrzennego nie dają odpowiednich instrumentów do ochrony krajobrazu, ze względu między innymi na brak realnego znaczenia studium, fakultatywność w sferze polityki przestrzennej oraz znaczne koszty procesu planistycznego.

Należy zgodzić się z wnioskami NIK odnoszącymi się do kwestii braku zainteresowania gmin w zakresie sporządzania planów miejscowych i negatywnych skutków w zagospodarowywaniu przestrzeni w oparciu o decyzje administracyjne. Problematyczna i szczególnie niepokojąca jest kwestia braku rzeczywistej ochrony przed ingerencją inwestycyjną niektórych obszarów objętych ochroną prawną, nawet tych, dla których obowiązkowo sporządza się plany ochronne i utrzymuje strukturę administracyjną. Słuszne jest stwierdzenie organu kontroli, że zakazy obowiązujące na obszarach chronionych i wyłączenia od nich w zakresie odległości od linii brzegowej powinny być skorelowane z aktualnym przeznaczeniem gruntów, nie zaś ze zdezaktualizowanym przeznaczeniem, określonym w planach, które wygasły ponad 10 lat temu. Niepokojący jest fakt braku dokonywania analiz zmian w zagospodarowaniu przestrzennym. Świadczy to o braku strategii planistycznej i systemowego działania

oraz powoduje dezaktualizację dokumentów planistycznych, a w efekcie negatywne skutki w przestrzeni.

Istotne jest stwierdzenie, że obecne regulacje prawne z zakresu planowania i zagospodarowania przestrzennego nie dają odpowiednich instrumentów do ochrony krajobrazu ze względu między innymi na fakultatywność w sferze sporządzania planów miejscowych.

5. Podsumowanie

W obecnym systemie prawnym nie jest możliwe utrzymanie ładu przestrzennego i wyegzekwowanie właściwej zabudowy lub jej wyeliminowanie czy ograniczenie nawet na terenach objętych ochroną prawną i usankcjonowaną planami ochrony. W świetle doświadczeń ostatniej dekady można stwierdzić, że niezbędne jest usunięcie z systemu prawa planowania przestrzennego decyzji o warunkach zabudowy dla inwestycji niezgodnych z ustaleniami studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy. Plan miejscowy jest właściwym instrumentem prawnym, będącym w dysponowaniu gminy, do ochrony krajobrazu. Podstawowym celem miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego powinno być przede wszystkim limitowanie obszarów przeznaczonych pod nową zabudowę oraz szczególna dbałość o krajobraz poprzez określenie zasad zagospodarowywania terenów i kształtowania zabudowy w obszarach istniejących jednostek osadniczych. Na cennych obszarach przyrodniczych i krajobrazowych nieobjętych ochroną prawną niezastąpionym narzędziem może pozostać również studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego sporządzane na podstawie opracowań ekofizjograficznych, jednakże pod warunkiem wyeliminowania decyzji o warunkach zabudowy niezgodnych z ustaleniami studium i przywrócenia właściwej roli planom ochrony. Jest to najistotniejsza kwestia do podjęcia pilnych i zdecydowanych interwencji legislacyjnych, na co powinny zwrócić szczególną uwagę państwowe organy kontrolne.

Raport Najwyższej Izby Kontroli z 2014 roku potwierdza, że działania organów administracji samorządowej w zakresie lokalizacji inwestycji na obszarach objętych różnymi formami ochrony przyrody w województwie podlaskim były niewystarczające dla zachowania ładu przestrzennego oraz nie zapewniały warunków gwarantujących właściwą ochronę obszarom o wyróżniających się walorach przyrodniczych. NIK stwierdziła, że obecne regulacje prawne z zakresu planowania i zagospodarowania przestrzennego nie dają odpowiednich instrumentów do ochrony krajobrazu między innymi ze względu na fakultatywność sporządzania planów miejscowych.

Zdaniem autora obecnie skutecznym instrumentem prawnym, zapewniającym ochronę ładu przestrzennego, chociaż niewykorzystywanym przez gminy, może być plan miejscowy.

Podkreślenia wymaga fakt, że nawet w obszarach prawnie chronionych Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej czy Natury 2000, objętych planami zadań ochronnych i planami ochrony, a nieobjętych planami miejscowymi, nie jest w rzeczywistości zapewniona ochrona krajobrazu i ładu przestrzennego.

Literatura

1. Böhm A., *Skuteczność istniejących w Polsce instrumentów prawnych*, „Czasopismo Techniczne Architektura” 1-A/2008, 137–146, 2008.
2. Böhm A., *Rola krajobrazu w budowie ładu przestrzennego*, „Archiwum Fotogrametrii, Kartografii i Teledetekcji” vol. 17a, Politechnika Krakowska, 2007.
3. Chmielewski T. J., *Diagnozowanie i projektowanie stylu krajobrazu*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” t. XXXIII, 31–51.
4. Mizgajski A., *Krajobraz jako przedmiot ochrony i zarządzania. Bariery w zarządzaniu parkami krajobrazowymi w Polsce*, red. K. Zimniewicz, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2008, s. 36–48.
5. Myczkowski Z., *Krajobraz wyrazem tożsamości w wybranych obszarach chronionych w Polsce*, „Monografia” 242, Politechnika Krakowska, Kraków 1998.
6. Myga-Piątek U., *Kryteria i metody ochrony krajobrazu kulturowego w procesie planowania przestrzennego na tle obowiązujących procedur prawnych*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” t. 19; *Waloryzacja środowiska przyrodniczego w planowaniu przestrzennym*, red. M. Kistowski, B. Korwel-Lejkowska, Polska Asocjacja Ekologii Krajobrazu, Gdańsk – Warszawa 2007, s. 101–110.
7. Najwyższa Izba Kontroli. Delegatura w Białymstoku. *Informacja o wynikach kontroli. Lokalizacja inwestycji na obszarach objętych ochroną przyrody w województwie podlaskim*, NIK 2014.
8. Raszeja E., *Ochrona krajobrazu w procesie przekształceń obszarów wiejskich*, Wyd. Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, 2013.
9. Zimniewicz K. (red.), *Bariery w zarządzaniu parkami krajobrazowymi w Polsce*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2008.
10. *Plan Ochrony parku krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej im. Profesora Witolda Sławińskiego*, Wojewoda Podlaski, Białystok 2001.
11. *Program Ochrony Środowiska Województwa Podlaskiego na lata 2011–2014*, Zarząd Województwa Podlaskiego, Białystok 2011.
12. *Ustawa o ochronie przyrody*, Dz. U. z 2016 r. poz. 2134.
13. *Ustawa Prawo ochrony środowiska*, Dz. U. z 2013 r. poz. 1232 ze zm.
14. *Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*, Dz. U. z 2016 r. poz. 778 ze zm.

Rozdział VI

Powrót do centrum – raport pokongresowy

*dr hab. inż. arch. Bartosz Czarnecki, prof. PB
Wydział Architektury Politechniki Białostockiej*

1. Wprowadzenie

Tytułowy „Powrót do centrum” to hasło przewodnie V Kongresu Urbanistyki Polskiej, który został zorganizowany przez Towarzystwo Urbanistów Polskich przy udziale Związku Miast Polskich w dniach 9–11 września 2015 roku w Łodzi. Tematyka kolejnych kongresów, porządkowana różnymi ideami przewodnimi¹⁰², zawsze dotyka istotnych, aktualnych problemów polskiego zagospodarowania przestrzennego. W tych ramach *gros* uwagi poświęca się problemom miast jako najważniejszych ogniw sieci osadniczej, koncentrujących najwięcej mieszkańców, ale też ogniskujących liczne problemy społeczne oraz przestrzenne. Hasło V Kongresu było nie tylko aktualne, ale wręcz wywoławczo-antycypujące procesy, których dopiero można się spodziewać w polskich miastach. A może one już zachodzą? Tekst ten, przywołując wykład wprowadzający podczas VI Podlaskiego Forum Urbanistów, ma na celu, siłą rzeczy skrótowo, zarysować tematykę poruszaną podczas obrad Kongresu oraz odnieść hasło przewodnie do rzeczywistości obserwowanej w polskich miastach.

2. Organizator Kongresu – Towarzystwo Urbanistów Polskich

Towarzystwo Urbanistów Polskich jest organizacją o prawie stuletniej już tradycji. Zostało założone w 1923 roku. Zawód urbanisty zaczął się wyodrębniać na przełomie XIX i XX wieku. Wówczas to, na fali rosnącej krytyki złych warunków panujących w dynamicznie rozwijających się miastach industrialnych, wielu wizjonerów zaczęło tworzyć koncepcje miast przyszłości, w nowatorski sposób uwzględniając takie istotne uwarunkowania, jak transport, dostęp do zieleni i innych terenów rekreacyjnych

¹⁰² Daty miejsca i hasła przewodnie kolejnych Kongresów Urbanistyki Polskiej: **I: Gdańsk, wrzesień 2003:** „Miasto – wspólne dobro i zbiorowy obowiązek”; **II: Wrocław, wrzesień 2006:** „Urbanistyka w działaniu. Teoria i praktyka”; **III: Poznań, wrzesień 2009:** „Nowa urbanistyka – nowa jakość życia”; **IV: Lublin, wrzesień 2012:** „Odpowiedzialni za miasto”; **V: Łódź, wrzesień 2015:** „Powrót do centrum”.

czy stopień regulacji oraz hierarchia kryteriów, jakie powinny decydować o kształtowaniu miast. Należy tu wymienić znanych z kart historii autorów nowatorskich koncepcji kształtowania miast, takich jak: Ebenezer Howard – „Miasto – ogród”, Arturo Soria y Mata, a także G. del Castillo – odpowiednio: madryckie oraz belgijskie „Miasto liniowe”, Tony Garnier – „Miasto przemysłowe” i wiele innych.¹⁰³ Warto w tym miejscu przywołać osoby znaczące dla powstania Towarzystwa¹⁰⁴. Głównym i bezpośrednim inicjatorem był prof. arch. Oskar Sosnowski, wybitny architekt, autor między innymi projektów kościołów w Warszawie, Białymstoku i Goniądzu, profesor Politechniki Lwowskiej i Politechniki Warszawskiej, gdzie na Wydziale Architektury do śmierci we wrześniu 1939 roku pełnił funkcję kierownika Zakładu Architektury Polskiej. Przy powoływaniu Towarzystwa, by zgromadzić odpowiednią liczbę inicjatorów, zmobilizował swoich asystentów jako członków-założycieli. Pierwszym Prezesem TUP został architekt Roman Feliński. Jako osoby znaczące, choć nie zawsze związane z grupą inicjatywną, wymienia się także prof. Ignacego Drexlera (Drekslera) – kierownika pierwszej na ziemiach polskich katedry urbanistyki na Politechnice Lwowskiej, Teodora Toeplitza – działacza spółdzielczości mieszkaniowej oraz prof. Tadeusza Tołwińskiego – kierownika Katedry Urbanistyki na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej.

W różnych okresach Towarzystwo prowadziło mniej lub bardziej ożywioną działalność, organizując konkursy, wydając lub patronując wydawaniu czasopism („Miasto”, „Urbanista”, a obecnie „Przegląd Urbanistyczny”), organizując i patronując konferencjom. Od 2003 roku Towarzystwo organizuje, we współpracy ze Związkiem Miast Polskich, Kongres Urbanistyki Polskiej.

3. Kongres: kontekst i treść

Kontekst miejsca V Kongresu to Łódź, miasto, które w ciągu prawie 30 lat straciło około 140–150 tysięcy mieszkańców, tracąc tym samym pozycję drugiego miasta w Polsce. Jest to pierwszy w Polsce duży ośrodek, który doświadczył tego procesu, i to w tak dużej skali. Jest to miasto, na którego obszarze znajdują się rejony skoncentrowanego ubóstwa, a największy z nich to Śródmieście. Jednocześnie jednak w Łodzi w ostatnich latach bardzo dużo się dzieje: dzięki dużej liczbie świetnie wykształconych młodych ludzi i stosunkowo niskim cenom nieruchomości lokalizują się tam oddziały zagranicznych firm ze sfery nowoczesnych usług, w tym dla biznesu, a także zaawansowanych technologii. Podejmowane są działania rewitalizacyjne oraz rewa-

¹⁰³ W. Ostrowski, *Urbanistyka współczesna*, Arkady, Warszawa 1975, także: W. Ostrowski, *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, Oficyna Wydawnicza PW, Warszawa 1996.

¹⁰⁴ Informacje na temat powołania TUP oraz jego założycieli na podstawie: E. Usakiewicz (red.), *Towarzystwo Urbanistów Polskich 1923–1973*, Arkady, Warszawa 1972.

loryzacyjne, w tym zwłaszcza w odniesieniu do wielkiej urody łódzkiej architektury przełomu XIX i XX wieku. Realizowane są duże projekty na czele z Nowym Centrum w postaci przebudowy rejonu dworca Łódź Fabryczna oraz samego dworca. Warto także podkreślić wkład łódzkich urbanistów i architektów, zarówno związanych z Urzędem Miasta, obecnie pod wodzą prof. arch. Marka Janiaka, jak również środowiska związanego z Politechniką Łódzką, gdzie pod przewodnictwem prof. arch. Krzysztofa Pawłowskiego od wielu lat organizowane są konferencje naukowe PRO-REVITA. Również łódzki oddział TUP, ze szczególnym udziałem prof. arch. Elżbiety Muszyńskiej oraz dotychczasowego prezesa ZG prof. Tadeusza Markowskiego, związanego z Uniwersytetem Łódzkim, ma tu swój udział.

Kontekst czasu zaś to obserwowane niebezpieczne procesy dotyczące większości, jeśli nie wszystkich dużych polskich miast:¹⁰⁵

- ekspansja samochodów,
- przejmowanie roli przestrzeni publicznej przez centra handlowe,
- wypieranie funkcji mieszkaniowej przez sferę komercyjną ze śródmieść,
- depopulacja,
- suburbanizacja,
- elektroniczne środki przekazu zmieniające nasze funkcjonowanie w sferze społecznej oraz w przestrzeni.

Jednocześnie w Polsce narasta dysfunkcja systemu planowania przestrzennego. Przejawia się to między innymi mnożeniem specustaw i przepisów cząstkowych ingerujących w spójność systemu planowania przestrzennego. Obrady Kongresu to także czas wejścia w życie tzw. ustawy krajobrazowej, przyjęcie Krajowej Polityki Miejskiej czy uchwalenie ustawy o rewitalizacji. Trwały także prace Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Budowlanego,

Warto też zaznaczyć, że był to kolejny, ale też ostatni kongres organizowany pod przewodnictwem ustępującego i zasłużonego dla Towarzystwa Prezesa Zarządu Głównego TUP prof. Tadeusza Markowskiego.

Sam kongres, pod hasłem „Powrót do centrum”, podzielony został na prolog, sesje plenarne wstępną i końcową oraz dwie pary sesji panelowych.

Podczas części wprowadzającej w dniu 9 września zaprezentowane zostały doświadczenia miast partnerskich Łodzi w zakresie rewitalizacji. Przedstawiono Szeged, Stuttgart, Lyon i Tampere.

Wygłoszono także dwa referaty: prof. Petera Bateya z University of Liverpool na temat brytyjskich doświadczeń w rewitalizacji oraz prof. Anny Geppert z paryskiej Sorbony na temat doświadczeń francuskich w rewitalizacji centrów miast.

Podczas sesji plenarnej w dniu 10 września prezentowano materiały pod wspólnym hasłem „Rozwój miasta do wewnątrz”.

¹⁰⁵ Por. m.in.: B. Czarnecki, *Przejawy i konsekwencje depopulacji polskich miast. Zarys problemu*, „Architecturae et Artibus” nr 4 (10)/2011.

Il. 30. Adaptowany na centrum kongresowe obiekt EC1 – miejsce obrad Kongresu; fot. B. Czarnecki, 2015

Sesje zawierające panele w dniach 10 oraz 11 września to:

Sesja I. Centrum w mieście zrównoważonym

Sesje panelowe:

IA: Centrum wielkomiejskie, współczesne procesy urbanizacji, siły destrukcji, mechanizmy naprawy, publiczny charakter centrum

Przewodniczący panelu – Tomasz Jakubiec (Dyrektor Biura Strategii Miasta UMŁ)

IB: Tożsamość lokalna, zjawiska wykluczenia społecznego, partycypacja społeczna, mieszkania dla wszystkich grup społecznych

Przewodniczący panelu – Janusz Sepioł (Senator RP)

Sesja II. Rewitalizacja centrum miasta

Sesje panelowe:

IIA: Miasto zwarte, kontrrewolucja urbanistyczna, społeczny udział w rewitalizacji, bariery rewitalizacji, regeneracja terenów pokolejowych i poprzemysłowych i ich wpływ na centrum

Przewodniczący panelu – Adam Kowalewski (Towarzystwo Urbanistów Polskich)

IIB: Kulturowy wymiar rewitalizacji, samorządowe doświadczenia w zakresie rewitalizacji.

Przewodniczący panelu – Zygmunt Ziobrowski (Instytut Rozwoju Miast w Krakowie)

Sesja końcowa to oczywiście wystąpienia podsumowujące poszczególne sesje panelowe, ale także wypowiedź Jana Olbrychta, europosła, na temat „Polityka spójności UE a kwestia miejska”.

Na zakończenie przyjęto, nie bez dyskusji, tekst Łódzkiej Karty Powrotu do Centrum. Nastąpiło także przekazanie flagi kongresowej organizatorom kolejnego kongresu – Gdyni.

4. Refleksje z Kongresu

Wystąpienia podczas Kongresu obfitowały oczywiście w konstatacje i prezentacje przykładów złego stanu przestrzeni i zapaści systemu planowania przestrzennego w Polsce. Wskazywano na wciąż niepoahamowane narastanie chaosu, dynamicznie przebiegające procesy suburbanizacyjne, silną i skuteczną presję deweloperów na decyzje przestrzenne. Są to problemy i nieprawidłowości obserwowane i diagnozowane od lat. Dodatkowo niepokoją przedłużające się prace nad ich rozwiązaniem, zwłaszcza po ujawnieniu się rozbieżności zdań i po ustąpieniu Przewodniczącego wraz z częścią składu Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Budowlanego, które, jak dziś wiemy, ostatecznie zakończyły się fiaskiem w 2016 roku. Pojawiły się jednak nowe akcenty i przesłanki zmian. Niewiadomą są efekty, jakich można się spodziewać po ustawie krajobrazowej. Daje ona powody do ostrożnej nadziei na poprawę stanu ładu przestrzennego, zwłaszcza w miastach, ale inicjatywa jest tu w rękach samorządów. Kolejna nowość to ustawa o rewitalizacji. I tu również trudno mówić o przewidywaniach co do jej skuteczności, jednak ustawa ta zawiera ciekawe narzędzia, które miasta mogą wykorzystać.

Il. 31. Wnętrze hali obrad; fot. B. Czarniecki, 2015

Co do hasła Kongresu, to niektóre obserwowane i przewidywane procesy mogą wspierać dążenia do jego realizacji. Najważniejszy proces to starzenie się społeczeństwa, które zapewne będzie sprzyjać kierowaniu się przy wyborze miejsca zamieszkania bliskością ośrodków usług oraz minimalizacją kosztów życia i eksploatacji mieszkań, co dobrze wróży przeciwdziałaniu suburbanizacji oraz przywróceniu atrakcyjności tradycyjnemu modelowi zamieszkania w mieście, w tym w jego centrum.

5. Podsumowanie

Kongresy Urbanistyki Polskiej są unikalnym forum spotkania i wymiany idei w zakresie planowania przestrzeni. Co ważne, nie dominuje podczas nich myślenie o interesie grupy zawodowej – przeciwnie, większość miejsca, i to w sposób niejako naturalny, zajmują idee oraz troska o stan przestrzeni. Warto zwrócić też uwagę na szczególnie skuteczną rolę organizatorów: zarówno miejsca poszczególnych kongresów, jak i dobór tematyki są bardzo trafione, aktualne, niejako wyprzedzają dynamikę zdarzeń. Tak było z miastami kongresowymi, które w większości przypadków w czasie obrad kongresu stały u progu czekających je dynamicznych przemian. Ostatni kongres w Łodzi również spełnia te kryteria. Łódź jest obecnie miastem dynamicznie zmieniającym się, odrabiającym stracone lata. Hasło kongresu to nadzieja i wyzwanie dla polskich miast: nadzieja na przyszłość i wyzwanie odwrócenia wieloletnich negatywnych tendencji. Oby tak się stało.

Literatura

1. Czarnecki B., *Przejawy i konsekwencje depopulacji polskich miast. Zarys problemu*, „Architecturae et Artibus” nr 4 (10)/2011.
2. Ostrowski W., *Urbanistyka współczesna*, Arkady, Warszawa 1975.
3. Ostrowski W., *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, Oficyna Wydawnicza PW, Warszawa 1996.
4. *Publikacja jubileuszowa 90 lat Towarzystwa Urbanistów Polskich*, Oddział TUP w Łodzi, Łódź 2013.
5. Usakiewicz E. (red.), *Towarzystwo Urbanistów Polskich 1923–1973*, Arkady, Warszawa 1972.

Rozdział VII

Percepcja krajobrazu i wewnątrz architektoniczno-urbanistycznych¹⁰⁶

dr inż. arch. Maciej Kłopotowski

dr inż. arch. Dorota Gawryluk

*Zespół Dydaktyczny Architektury Krajobrazu, Katedra Ochrony i Kształtowania Środowiska,
Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska Politechniki Białostockiej*

1. Wstęp

Człowiek odbiera otoczenie za pomocą zmysłów, czyli tak zwanych aparatów sensorycznych¹⁰⁷. Jest to proces polisensoryczny, który angażuje jednocześnie wiele z nich. Najistotniejszym zmysłem jest wzrok, dzięki któremu do naszego mózgu dociera około 85% wszystkich informacji. Budowa ludzkiego oka definiuje tak zwane pole widzenia, czyli obszar, który widzimy¹⁰⁸. Odbiór przestrzeni w środowisku naukowym określony został mianem percepcji. Zagadnienie to definiowane jest jako fizjologiczny proces postrzegania przestrzeni i oceny jej cech. Jest on całkowicie nieobiektywny i uzależniony od punktu obserwacji oraz naszych emocji (il.32). Ponadto percepcja wprost wiąże się z wyobraźnią i inteligencją (il.33). W procesie tym wyobraźnia uruchamiana jest podświadomie, odpowiada na nasze oczekiwania i potrzeby¹⁰⁹. Inteligencja kontroluje te reakcje i dokonuje ich korekty na podstawie nabytego doświadczenia¹¹⁰. Z tego też powodu środowiska naukowe z obszarów: teorii widzenia, odbioru form przestrzennych (w tym architektonicznych), kompozycji urbanistycznych i krajobrazowych oraz planowania przestrzennego, ponadto psychologii i socjologii

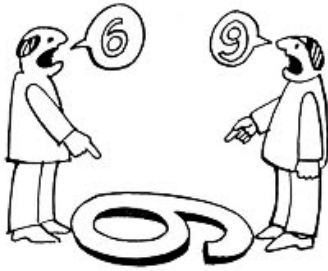
¹⁰⁶ Niniejsze opracowanie jest rezultatem badań prowadzonych w ramach pracy statutowej S/WBiŚ/2/2016.

¹⁰⁷ Aparaty sensoryczne dzielą się na teleanalizatory (wzrok, słuch, węch – są to analizatory pozwalające na odbiór bodźców pozostających w znacznej odległości od odbiorcy) i kontaktoanalizatory (dotyk, smak – są to analizatory, które wymagają od odbiorcy kontaktu bezpośredniego).

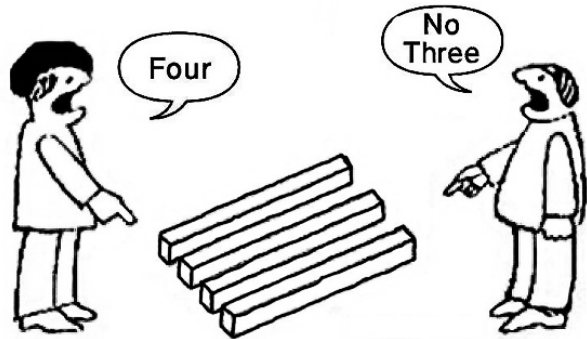
¹⁰⁸ Przestrzeń widziana binakularnie (obuocześnie) zamyka się w kącie 120°. Pole efektywnego widzenia w układzie horyzontalnym to 60°, zaś wertykalnym 32°. Natomiast kąt wyraźnego widzenia to zaledwie 1°30'.

¹⁰⁹ W przypadku percepcji wzrokowej – widzimy „co chcemy” widzieć.

¹¹⁰ W przypadku percepcji wzrokowej – widzimy „coś, co jest podobne” do elementów już widzianych i zapamiętanych.

Il. 32. Percepcja jest uzależniona od punktu obserwacji; źródło: mentalhealthandhappiness.com

Il. 33. Wiedza z zakresu percepcji wykorzystywana jest do manipulacji obrazem; źródło: thezaltgroup.com.au

miasta oraz estetyki jego przestrzeni od wielu dziesięcioleci w swych pracach podejmują tę problematykę.

Autorzy niniejszego opracowania postanowili dokonać przeglądu obszarów wiedzy, które współcześnie mogą być przydatne w analizach przestrzeni zurbanizowanej i otwartej, w tym zagadnień związanych z estetyką miasta oraz komunikacją wizualną.

2. Podstawa prowadzonych analiz

Za podstawę prowadzonych prac przyjęto bardzo szeroki zbiór teorii publikowanych w literaturze tematu, którymi osoby działające w przestrzeni posiłkują się, dokonując jej analizy. W szczególności bazowano na opracowaniach popularyzowanych w środowiskach architektów, architektów krajobrazu i urbanistów, a więc tych, na barkach których spoczywa odpowiedzialność za kształtowanie otaczającej nas przestrzeni kulturowej. Z szerokiego spectrum publikacji wyróżnić można zagadnienia tematycznie podzielone na: teorię widzenia i odbioru przestrzeni, odbioru form przestrzennych i obiektów architektonicznych, percepcję kompozycji wewnątrz urbanistycznych i krajobrazowych oraz percepcję przestrzeni otwartych.

2.1. Teoria widzenia

W zakresie tym posiłkowano się publikacjami A. Asanowicza, R. L. Gregory'ego i K. Wejcherta, mówiącymi o naturalnych, fizjologicznych uwarunkowaniach widzenia człowieka, oraz W. Strzemińskiego¹¹¹ w zakresie korekty obrazów docierających do świadomości patrzącego. Ponadto w zakresie percepcji dynamicznej bazowano

¹¹¹ W. Strzemiński, *Teoria widzenia*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1974.

na opracowaniach U. Forczek-Brataniec (która podejmuje w swych badaniach problematykę wpływu prędkości ruchu na postrzeganą przestrzeń, a następnie dokonuje oceny skutków projektowych z tym związanych)¹¹².

2.2. Odbiór form przestrzennych i obiektów architektonicznych

W zakresie tym bazowano na opracowaniach J. Żórawskiego (w szczególności na pojęciu formy architektonicznej oraz jej percepcji i emocjonalnym odbiorze w przestrzeni, jak również na jej cechach)¹¹³ i A. Asanowicza (w szczególności na fizjologicznych, psychologicznych, estetycznych i emocjonalnych aspektach percepcji)¹¹⁴ oraz E. Błysznińskiej-Kocłegi (w zakresie struktury i kontekstu przeżycia przestrzeni)¹¹⁵. Ponadto bazowano na poglądach A. Basisty w zakresie jednoznacznego rozumienia pojęć, takich jak: porządek, forma, hierarchia, skala, proporcje, kontrast¹¹⁶. Rozpatrywano aspekty kolejności obserwacji formy ze względu na jej kształt i detale oraz otoczenie, ponadto z uwagi na ilość i różnorodność oglądanych elementów.

2.3. Percepcja kompozycji wnętrz urbanistycznych i krajobrazowych

Poddano analizie teorie z zakresu percepcji wnętrz urbanistycznych K. Wejcherta (w szczególności z zakresu typologii wnętrz, otwarć i zamknięć architektonicznych i krajobrazowych oraz percepcji przestrzeni, w tym martwego pola widzenia i ciągu czasoprzestrzennego)¹¹⁷ i C. Cullena (w szczególności z teorii sekwencji widokowej)¹¹⁸ oraz architektoniczno-krajobrazowych J. Bogdanowskiego (definiującego wnętrza urbanistyczne i krajobrazowe oraz omawiającego zasady ich percepcji i waloryzacji)¹¹⁹, A. Böhma (z zakresu znaczenia zagadnienia „wnętrza” w kompozycji krajobrazu, wykorzystania analizy porównawczej i pojęcia wnętrza w kształtowaniu krajobrazu)¹²⁰, P. Patoczki (z uwzględnieniem systemu pojęć „ścian” i „bram” w krajobrazie oraz podejścia od skali detalu przestrzennego – małej architektury –

¹¹² U. Forczek-Brataniec, *Widok z drogi. Krajobraz w percepcji dynamicznej*, Wydawnictwo ELAMED, Katowice 2008.

¹¹³ J. Żórawski, *O budowie formy architektonicznej*, Arkady, Warszawa 1973.

¹¹⁴ A. Asanowicz, *Percepcja jako czynnik kształtujący formę architektoniczną*, Białystok 1988.

¹¹⁵ E. Błysznińska-Kocłega, *O architekturze przestrzeni*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2005.

¹¹⁶ A. Basista, *Kompozycja dzieła architektury*, Universitas, Kraków 2006.

¹¹⁷ K. Wejchert, *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Arkady, Warszawa 1974.

¹¹⁸ G. Cullen, *Obraz miasta*. Wydanie skrócone. The Concise Townscape, Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”, Lublin 2011.

¹¹⁹ J. Bogdanowski J., *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Ossolineum, Kraków 1976.

J. Bogdanowski, i in., *Architektura krajobrazu*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa – Kraków 1981.

¹²⁰ A. Böhm, *„Wnętrze” w kompozycji krajobrazu*, Wydawnictwa Politechniki Krakowskiej, Kraków 2004.

do wnętrza krajobrazowego)¹²¹. Ponadto włączono zagadnienia związane z percepcją przestrzeni, analizowane przez ich autorki, na bazie krajobrazu wsi – I. Niedźwieckiej-Filipiak (z zastosowaniem autorskiej metody sektorowej służącej do waloryzacji krajobrazu oraz określenia tak zwanych wyróżników krajobrazowych i zastosowania ich w ochronie i kształtowaniu krajobrazu)¹²² oraz E. Raszei (i jej autorskiego modelu badawczego: biografia – struktura – wizerunek w zakresie obiektywizowania analiz krajobrazowych)¹²³.

2.4. Percepcja w ujęciu krajobrazowym i planistycznym

Wzięto pod uwagę szereg teorii i prac naukowych autorstwa J. Bogdanowskiego (w zakresie elementów kompozycji krajobrazowej oraz analiz krajobrazu metodą JARK, tj. jednostek architektoniczno-krajobrazowych, i WAK, tj. wnętrza architektoniczno-krajobrazowych, służących analizie i waloryzacji w celu poprawy jakości krajobrazu)¹²⁴; A. Böhma (określającego konieczność uwzględniania wyników analiz krajobrazowych – kompozycyjnych – w procesie tworzenia miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego)¹²⁵ oraz A. i P. Ozimek (w tym analiz krajobrazu polegających na badaniu chłonności widokowej oraz analiz wpływu planowanej inwestycji na charakter istniejącego krajobrazu, realizowanych przy użyciu narzędzi cyfrowych)¹²⁶ związanych z szeroko pojętym planowaniem przestrzennym w ujęciu krajobrazu otwartego jak też K. Dąbrowskiej-Budziło (w zakresie analiz kompozycyjnych panoram i ich waloryzacji w celu ustalenia form ochrony wartości kulturowych)¹²⁷ i K. Czyńskiej (w zakresie cyfrowych analiz przestrzeni związanej z wprowadzaniem w nią nowych, dużych struktur przestrzennych, w tym kształtowania nowych sylwet miasta poprzez uzupełnianie ich zabudowy)¹²⁸ oraz W. Marzęckiego (w zakresie wykorzystania narzędzi cyfrowych do wielokryterialnych analiz krajobrazowych

¹²¹ P. Patoczka, „Ściany” i „bramy” w krajobrazie, Wydawnictwa Politechniki Krakowskiej, Karków 2000.

¹²² I. Niedźwiecka-Filipiak, *Wyróżniki krajobrazu i architektury wsi Polski południowo-zachodniej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław 2009.

¹²³ E. Raszeja, *Ochrona krajobrazu w procesie przekształceń obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań 2013.

¹²⁴ J. Bogdanowski, *Kompozycja ...*, op. cit., J. Bogdanowski i in., *Architektura ...*, op. cit.

¹²⁵ A. Böhm, *Planowanie przestrzenne dla architektów krajobrazu*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2006.

¹²⁶ P. Ozimek, A. Ozimek, *Analiza krajobrazu przy użyciu narzędzi cyfrowych*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2015.

¹²⁷ K. Dąbrowska-Budziło, *Wśród panoram Krakowa. O przemianach widoków i o tym, jak je ocalić*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1999.

¹²⁸ K. Czyńska, *Metody kształtowania współczesnej sylwetki miasta na przykładzie panoram Szczecina. Wykorzystanie wirtualnych modeli miast w monitoringu i symulacji panoram*, praca doktorska: promotor dr hab. inż arch. W. Marzęcki, 2006.

przestrzeni na potrzeby opracowań planistycznych)¹²⁹ w ujęciu krajobrazu miasta. Zbiór ten poszerzono o zagadnienia z obszaru tożsamości krajobrazu, w tym prace Z. Myczkowskiego i Z. K. Zuziaka (z zakresu analiz krajobrazu jako wyrazu tożsamości miejsca)¹³⁰ i K. Pawłowskiej (w zakresie odbioru emocjonalnego przestrzeni i budowy więzi pomiędzy nią i jej użytkownikami)¹³¹.

2.5. Psychologia środowiskowa, socjologia, estetyka

Prowadzone analizy, z uwagi na ich humanistyczny charakter, poszerzono również o tematykę z obszaru psychologii środowiskowej oraz socjologii. W szczególności posiłkowano się wiedzą na temat ludzkich zachowań w przestrzeni oraz relacjami człowiek – otoczenie. Korzystano przy tym zarówno z opracowań naukowych¹³², jak i popularnych¹³³. Wiedzę z tego obszaru uzupełniono o zagadnienia związane z funkcjonowaniem człowieka w przestrzeni na podstawie teorii i działań praktycznych

J. Gehla¹³⁴ oraz zaleceń Ch. Alexandra¹³⁵. Wachlarz zagadnień poszerzono o wiedzę z zakresu marketingu w przestrzeni¹³⁶.

Autorzy w swych analizach uwzględnili również zagadnienia związane z estetyką przestrzeni miasta, które to w opracowaniach teoretycznych prowadzone były już w latach osiemdziesiątych XX wieku. Korzystano przy tym z historycznych już opracowań W. Szolginia¹³⁷ oraz współczesnych W. Kosińskiego¹³⁸.

¹²⁹ W. Marzęcki, *Ciągłość kulturowa w kształtowaniu przestrzeni miejskiej: charakterystyka i metoda oceny jakości i zmienności tej przestrzeni*, Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Szczecińskiej, Szczecin 2002.

¹³⁰ Z. Myczkowski, *Krajobraz wyrazem tożsamości w wybranych obszarach chronionych w Polsce*, Wydawnictwa Politechniki Krakowskiej, Kraków 2003; Z. K. Zuziak, *O tożsamości urbanistyki*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2002.

¹³¹ K. Pawłowska, *Idea swojskości miasta*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2001.

¹³² P. A. Bell i in., *Psychologia środowiskowa*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2004; P. Sztompka, *Socjologia*, Znak, Kraków 2005.

¹³³ P. Sarzyński, *Wrzask w przestrzeni. Dlaczego w Polsce jest tak brzydko?*, Polityka Spółdzielnia Pracy, Warszawa 2012.

¹³⁴ J. Gehl, *Życie między budynkami. Użytkowanie przestrzeni publicznych*, Wydawnictwo RAM, Kraków 2009; J. Gehl, *Miasto dla ludzi*, Wydawnictwo RAM, Kraków 2014.

¹³⁵ Ch. Alexander, *Język wzorców. Miasta, budynki, konstrukcja*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2008.

¹³⁶ N. Klein, *No Logo*, Świat Literacki, Izabelin 2004; G. Rotzer, *Magiczny świat konsumpcji*, Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA SA, Warszawa 2009.

¹³⁷ W. Szolginia, *Informacja wizualna w krajobrazie miejskim*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980; W. Szolginia, *Estetyka miasta*, Arkady, Warszawa 1981.

¹³⁸ W. Kosiński, *Miasto i piękno miasta*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2011.

Prace prowadzone były w oparciu o wiedzę teoretyczną związaną z budową i funkcjonowaniem miast w przeszłości i obecnie¹³⁹.

3. Zakres problemowy percepcji przestrzeni

Analiza teorii i poglądów przytoczonych powyżej pozwala na określenie trzech bloków problemowych, posiłkując się którymi można podjąć dalsze działania związane z porządkowaniem i systematyzowaniem analizowanych teorii i wiedzy.

3.1. Określenie punktu obserwacji

Związane jest z położeniem obserwatora w odniesieniu do oglądanych obiektów. Wyróżniono dwie pozycje: „z zewnątrz” i „od wewnątrz”. Pierwsza odnosi się do obserwacji obiektów odległych w ujęciu krajobrazowym, w tym rozległych widoków i panoram, druga natomiast do percepcji wnętrza urbanistycznych i krajobrazowych.

3.2. Określenie wysokości obserwacji

Związane jest z usytuowaniem obserwatora względem oglądanego otoczenia. Wyróżniono punkty obserwacji „z poziomu terenu” oraz „sponad terenu”. Pierwszy odnosi się do sytuacji, gdy obserwator znajduje się na poziomie przestrzeni, którą ogląda, w drugim wyniesiony jest powyżej. Wyniesienie może być realizowane dzięki naturalnemu ukształtowaniu terenu¹⁴⁰, obiektom architektonicznym¹⁴¹ lub innym sytuacjom, w których percepcja przestrzeni może odbywać się „z góry”. Mogą to być widoki i zdjęcia lotnicze oraz satelitarne¹⁴².

¹³⁹ J. M. Chmielewski, *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2010; L. Krier, *Architektura wspólnoty*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2011; K. Lynch, *Obraz miasta*, Wydawnictwo Archivolta, Kraków 2011; M. Nowakowski, *Centrum miasta*, Arkady, Warszawa 1990; W. Ostrowski, *Historia budowy miast. Ludzie i środowisko*, Warszawa 1996.

¹⁴⁰ Zwykle są to wzniesienia określane mianem punktów widokowych.

¹⁴¹ W celu tym służą odpowiednio skonstruowane obiekty wieżowe, wysokie budynki, a ostatnio wyniesione powyżej terenu kładki spacerowe, patrz: Hiszpania, Sevilla, Metropol Parasol – realizacja z roku 2011.

¹⁴² Ten nowy sposób obserwacji przestrzeni staje się coraz bardziej powszechny dzięki upowszechnieniu w Internecie fotografii satelitarnych. W świetle tego nowego znaczenia nabiera tak zwana piąta elewacja (dach budynku) oraz nawierzchnia (rysunek graficzny pokrycia przestrzeni ulicy, placu itd.).

3.3. Określenie sposobu obserwacji

Związane jest z dynamiką przemieszczania się obserwatora. Dokonano jej podziału na ruch statyczny i dynamiczny. W pierwszym przypadku obserwator jest nieruchomy lub prowadzi obserwację z jednego stałego punktu, w drugim przemieszcza się z określoną prędkością. W tym przypadku wyróżniono trzy różne granice prędkości związane ze środkiem lokomocji: 5 km/h – w przypadku pieszego (w przedziale tym sklasyfikowano również percepcję rowerzysty poruszającego się w przestrzeni miejskiej), 50 km/h – w odniesieniu do pojazdów samochodowych poruszających się w przestrzeni miejskiej oraz 100 km/h – w przypadku pojazdów poruszających się trasami szybkiego ruchu.

4. Człowiek i percepcja przestrzeni

Prowadzone analizy uzupełniono o zagadnienia z zakresu psychologii odbioru przestrzeni. W wyniku prowadzonych prac analitycznych odpowiedziano na pytania: Co widzimy? Jak widzimy? Na co zwracamy największą uwagę? Zbudowane przez autorów odpowiedzi bazują na teoriach z zakresu percepcji oraz psychologii widzenia.

4.1. Zakres obrazu wizualnego

W zależności od odległości obserwowanego obiektu z uwagi na pole widzenia oglądany obraz jest rozległy (panorama) lub wręcz przeciwnie – wyłącznie fragmentaryczny (lunetowy). Z tego powodu widzimy widoki i panoramy, wnętrza urbanistyczne, obiekty, detale. Każdorazowo ich percepcja odbywa się od ogółu do szczegółu. Każdorazowo jest odnoszona do widoków znanych (zapamiętanych) i przez porównanie z nimi szukamy cech indywidualnych konkretnego miejsca (innych, różnych, charakterystycznych).

4.2. Interpretacja obrazu wizualnego

W zależności od wielkości obrazu i tempa jego oglądania obserwowane elementy widzimy wyraźnie lub nieostro. Związane jest to z obserwacją stałą bądź percepcją w ruchu. W przypadku pozycji stacjonarnej swobodnie możemy przenosić ostre pole widzenia z elementu na element. Czas przeznaczony na obserwację jest w zasadzie nieograniczony. Jeśli będziemy się przemieszczać, prędkość poruszania się będzie wpływać odwrotnie proporcjonalnie na ilość możliwych do zaobserwowania detali. Ponadto uwaga zostanie skupiona na elementach największych i przenoszona na

kolejne. Wzrost prędkości przemieszczania się powiększa powierzchnię widzianego tła, dominanty wyróżniające się na nim muszą się charakteryzować odpowiednim kontrastem. Jednocześnie poruszanie się powoduje skupienie uwagi na obiektach odległych, położonych bezpośrednio przed nami. Najpierw dostrzegamy zarys (kontur wyodrębniający z tła), następnie formę (kształt) i kolor, a w dalszej kolejności szczegóły (treść). Jeśli widziany w ten sposób obiekt jest standardowy (powtarzalny), nasza podświadomość dostarczy nam informacji o jego potencjalnych szczegółach.

4.3. Elementy istotne obrazu wizualnego

Obserwator w szczególności wyczulony jest na wszelkiego rodzaju zaburzenia harmonii i kontrasty, w tym na dominanty gabarytowe i akcenty kolorystyczne. Odczytuje je w różnych skalach. W zależności od wielkości widzianej (obserwowanej) powierzchni inne elementy będą stanowiły tło, a inne wyróżniający się na nim akcent. W przypadku widoków szczególnie rozległych skupienie uwagi wyłącznie na jednym elemencie wymaga wielu zabiegów przestrzennych związanych z jego wyróżnieniem. Z tego powodu zdefiniowany geometrycznie kontur elementu (jego przestrzenna granica) jest elementem uczytelniającym formę. Zaś jej spoistość w zestawieniu z tłem (zwłaszcza wieloelementowym i wieloplanowym) może się przyczynić do natychmiastowego zwrócenia na siebie uwagi.

5. Percepcja krajobrazu

Prowadzone analizy zsumowano, systematyzując je w blokach tematycznych odpowiadających analizowanym teoriom. Dokonano autorskiego powiązania zagadnień zobjektywizowanych (mierzalnych i wymiernych związanych z obserwatorem, jego położeniem w przestrzeni i ewentualnym przemieszczaniem się) oraz subiektywnych (odbieranych indywidualnie, jednostkowo, każdorazowo w oparciu o własne doświadczenia poznawcze).

Uporządkowanie poszczególnych grup zagadnień w zdefiniowanych kategoriach problemowych pozwoliło na określenie dziewięciu (opisanych literowo a – i) wariantów percepcji, które związane są z obserwacją przestrzeni miejskiej i krajobrazowej. Każdy z nich zdefiniowano. Za punkt wyjścia przyjęto trzy bloki problemowe: określenie punktu obserwacji (2.1), określenie wysokości obserwacji (2.2) oraz określenie sposobu obserwacji (2.3), dla których każdorazowo odpowiedziano na pytania: co widzimy? (3.1), jak widzimy? (3.2), na co zwracamy największą uwagę? (3.3).

- a) Punkt obserwacji – z zewnątrz, pozycja obserwatora – statyczna, obserwator znajduje się na poziomie terenu:
- co widzimy: widoki i panoramy lub sylwety, co jest zależne od sposobu obserwacji, jej czasu i oświetlenia obserwowanych obiektów;
 - jak widzimy: zgodnie z uwarunkowaniami fizjologicznymi człowieka (patrz pole widzenia);
 - na co zwracamy największą uwagę: dominanty i akcenty przestrzenne, w tym wysokościowe i kolorystyczne.
- b) Punkt obserwacji – z zewnątrz, pozycja obserwatora – dynamiczna, obserwator znajduje się na poziomie terenu:
- co widzimy: widoki i panoramy lub sylwety, co jest zależne od sposobu obserwacji, jej czasu i oświetlenia obserwowanych obiektów;
 - jak widzimy: w sposób zmienny (dynamiczny) z podziałem na poszczególne plany. elementy odległe widziane są jako statyczne; Percepcja elementów położonych bliżej ulega zatarciu;
 - na co zwracamy największą uwagę: dominanty i akcenty przestrzenne, w tym wysokościowe i kolorystyczne; wraz ze zmniejszającą się odległością tracą one na czytelności i dostrzegane są jedynie najsilniejsze kontrasty.
- c) Punkt obserwacji – z zewnątrz, pozycja obserwatora – statyczna, obserwator znajduje się powyżej poziomu terenu:
- co widzimy: plan, piątą elewację, dachy, posadzki;
 - jak widzimy: obraz jest ostry, dostrzegamy szczegóły;
 - na co zwracamy największą uwagę: akcenty przestrzenne (obiekty wyróżniające się skalą wysokościową lub kubaturową, bądź silnie wyróżniające się kolorystycznie) i elementy powierzchniowe (dachy, nawierzchnie placów, zbiorniki wodne).
- d) Punkt obserwacji – z zewnątrz, pozycja obserwatora – dynamiczna, obserwator znajduje się powyżej poziomu terenu:
- co widzimy: plan;
 - jak widzimy: ze względu na dynamikę odbioru niezbędne jest skupienie uwagi na pojedynczych elementach; te, które powodują „zawieszenie” na nich uwagi, obserwowane są dłużej i dokładniej;
 - na co zwracamy największą uwagę: „atrakcyjne”, „wyróżniające się” kompozycje przestrzenne.
- e) Punkt obserwacji – z wewnątrz, pozycja obserwatora – statyczna, obserwator znajduje się na poziomie terenu:
- co widzimy: szczegóły, detale, obiekty, wnętrza urbanistyczne;
 - jak widzimy: obraz jest ostry, skupiony, koncentrujący się na pojedynczych możliwych do wyodrębnienia elementach;
 - na co zwracamy największą uwagę: ogląd obiektu od ogółu do szczegółu.

- f) Punkt obserwacji – z wewnątrz, pozycja obserwatora – dynamiczna, obserwator przemieszcza się z prędkością 5 km/h i znajduje się na poziomie terenu:
- co widzimy: wnętrza urbanistyczne, obiekty;
 - jak widzimy: obraz zmienny, z podziałem na poszczególne plany;
 - na co zwracamy największą uwagę: detale i elementy.
- g) Punkt obserwacji – z wewnątrz, pozycja obserwatora – dynamiczna, obserwator przemieszcza się z prędkością 50 km/h i znajduje się na poziomie terenu:
- co widzimy: wnętrza urbanistyczne, bryły przestrzenne, powierzchnie;
 - jak widzimy: obraz zmienny z podziałem na plany;
 - na co zwracamy największą uwagę: gabaryty, duże powierzchnie i kontrast.
- h) Punkt obserwacji – z wewnątrz, pozycja obserwatora – dynamiczna, obserwator przemieszcza się z prędkością 100 km/h i znajduje się na poziomie terenu:
- co widzimy: wnętrza urbanistyczne, układ brył, przestrzeń pomiędzy elementami;
 - jak widzimy: obraz zmienny z podziałem na poszczególne plany;
 - na co zwracamy największą uwagę: wielkość i kontrast.
- i) Punkt obserwacji – z wewnątrz, pozycja obserwatora – statyczna, obserwator znajduje się powyżej poziomu terenu:
- co widzimy: układ przestrzenny;
 - jak widzimy: obraz jest ostry;
 - na co zwracamy największą uwagę: kompozycje przestrzenne, elementy akcentowane.

6. Podsumowanie

Reasumując prowadzone prace, należy stwierdzić, iż wprowadzony podział porządkuje zagadnienie percepcji przestrzeni krajobrazu miasta i krajobrazu otwartego w jednoznacznie zdefiniowanych dziewięciu aspektach (od a do i). Autorzy widzą praktyczne zastosowanie swej pracy jako narzędzia do prowadzenia badań z zakresu waloryzacji przestrzeni, szczególnie w odniesieniu do zagadnienia chłonności krajobrazu i wypełniania go nowymi elementami. Zagadnienie to jest szczególnie istotne w odniesieniu do problematyki elementów informacji wizualnej w przestrzeni. Świadome wykorzystanie wiedzy z zakresu omówionego powyżej może być pomocne w wyborze miejsc przeznaczonych na lokalizację reklam w przestrzeni otwartej, w mieście oraz na elewacjach budynków. Podsumowując prowadzone badania, poszczególnym aspektom przyporządkowano konkretne działania przestrzenne:

- a) umieszczanie reklam wielkoformatowych na obiektach, które stanowią istotne elementy panoram, jak na przykład elewacja nie działającego hotelu Forum w Krakowie;

- b) maszty reklamowe (stacji paliw i barów) oraz plansze reklamowe przy drogach;
- c) informacja nanoszona na poziomie terenu (nawierzchni, dachu) w pobliżu wyniesionych punktów widokowych (wież);
- d) reklamy przeznaczone do odbioru z samolotu zlokalizowane w pobliżu pasów startowych lotnisk, założenia krajobrazowe (reklamy krajobrazowe) przeznaczone do takiej percepcji;
- e) tablice reklamowe, słupy ogłoszeniowe, otulina wejść do budynków, w których zlokalizowanych jest wiele instytucji bądź punktów usługowych, ale również pasy drogowe w miejscach, w których powstają korki samochodowe;
- f) reklamy naścienne (w tym naklejki na oknach) na budynkach, w których zlokalizowane są lokale handlowe i usługowe;
- g) reklamy przy drogach dojazdowych do miasta, jego śródmieścia i centrum, reklama na tablicach i planszach reklamowych oraz budynkach – w szczególności na eksponowanych elewacjach;
- h) maszty reklamowe centrów handlowych i obiektów sieciowych;
- i) nadruki i murale wykonane na powierzchniach miejskich widocznych z okien budynków wysokich.

Autorzy mają nadzieję, że efekty ich pracy będą mogły być przydatne w określe-
niu sytuacji wykluczających możliwość wymienionych wyżej działań z uwagi na po-
żądane poszanowanie przestrzeni i ład przestrzenny (il. 34).

Il. 34. Białystok, plac Uniwersytecki, początek XXI wieku – reklama w przestrzeni publicznej miasta, fot; M. Kłopotowski, 2016

Literatura

1. Alexander Ch., *Język wzorców. Miasta, budynki, konstrukcja*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2008.
2. Asanowicz A., *Percepcja jako czynnik kształtujący formę architektoniczną*, Białystok 1988.
3. Basista A., *Kompozycja dzieła architektury*, Universitas, Kraków 2006.
4. Bell P. A. i in., *Psychologia środowiskowa*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2004.
5. Błaszyńska-Kocłęga E., *O architekturze przestrzeni*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2005.
6. Bogdanowski J., *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Ossolineum, Kraków 1976.
7. Bogdanowski J. i in., *Architektura krajobrazu*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa – Kraków 1981.
8. Böhm A., *Planowanie przestrzenne dla architektów krajobrazu*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2006.
9. Böhm A., „Wnętrze” w kompozycji krajobrazu, Wydawnictwa Politechniki Krakowskiej, Kraków 2004.
10. Chmielewski J. M., *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2010.
11. Cullen G., *Obraz miasta*. Wydanie skrócone. The Concise Townscape, Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”, Lublin 2011.
12. Czyńska K., *Metody kształtowania współczesnej sylwety miasta na przykładzie panoram Szczecina. Wykorzystanie wirtualnych modeli miast w monitoringu i symulacji panoram*, praca doktorska: promotor dr hab. inż arch. W. Marzęcki, 2006.
13. Dąbrowska-Budziło K., *Wśród panoram Krakowa. O przemianach widoków i o tym, jak je ocalić*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1999.
14. Forczek-Brataniec U., *Widok z drogi. Krajobraz w percepcji dynamicznej*, Wydawnictwo ELAMED, Katowice 2008.
15. Gehl J., *Życie między budynkami. Użytkowanie przestrzeni publicznych*, Wydawnictwo RAM, Kraków 2009.
16. Gehl J., *Miasto dla ludzi*, Wydawnictwo RAM, Kraków 2014.
17. Gregory R. L., Colman A. M. (red.), *Czucie i percepcja*, Zysk i s-ka Wydawnictwo, Poznań 2002.
18. Klein N., *No Logo*, Świat Literacki, Izabelin 2004.
19. Kosiński W., *Miasto i piękno miasta*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2011.
20. Krier L., *Architektura wspólnoty*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2011.
21. Lynch K., *Obraz miasta*, Wydawnictwo Archivolta. Kraków 2011.

22. Marzęcki W., *Ciągłość kulturowa w kształtowaniu przestrzeni miejskiej: charakterystyka i metoda oceny jakości i zmienności tej przestrzeni*, Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Szczecińskiej, Szczecin 2002.
23. Myczkowski Z., *Krajobraz wyrazem tożsamości w wybranych obszarach chronionych w Polsce*, Wydawnictwa Politechniki Krakowskiej, Kraków 2003.
24. Niedźwiecka-Filipiak I., *Wyróżniki krajobrazu i architektury wsi Polski południowo-zachodniej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław 2009.
25. Nowakowski M., *Centrum miasta*, Arkady, Warszawa 1990.
26. Ostrowski W., *Historia budowy miast. Ludzie i środowisko*, Warszawa 1996.
27. Ozimek P. i in., *Planowanie przestrzeni o wysokich walorach krajobrazowych przy użyciu cyfrowych analiz terenu wraz z oceną ekonomiczną*, Wydawnictwa Politechniki Krakowskiej, Kraków 2013.
28. Ozimek P., Ozimek A., *Analiza krajobrazu przy użyciu narzędzi cyfrowych*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2015.
29. Patoczka P., „Ściany” i „bramy” w krajobrazie, Wydawnictwa Politechniki Krakowskiej, Kraków 2000.
30. Pawłowska K., *Idea swojskości miasta*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2001.
31. Raszeja E., *Ochrona krajobrazu w procesie przekształceń obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań 2013.
32. Sarzyński S., *Wrzask w przestrzeni. Dlaczego w Polsce jest tak brzydko?*, Polityka Spółdzielnia Pracy, Warszawa 2012.
33. Strzemiński W., *Teoria widzenia*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1974.
34. Szolginia W., *Informacja wizualna w krajobrazie miejskim*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980.
35. Szolginia W., *Estetyka miasta*, Arkady, Warszawa 1981.
36. Sztompka P., *Socjologia*, Znak, Kraków 2005.
37. Wejchert K., *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Arkady, Warszawa 1974.
38. Zuziak Z. K., *O tożsamości urbanistyki*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2002.
39. Żórawski J., *O budowie formy architektonicznej*, Arkady, Warszawa 1973.

Streszczenie

Inspiracją do powstania niniejszej monografii stały się cykliczne spotkania w ramach Podlaskiego Forum Urbanistów. Jest to miejsce wymiany poglądów dotyczących aktualnych problemów planowania przestrzennego. Celem pracy, tak jak i ideą forum, jest społeczna edukacja w sferze kultury przestrzeni, upowszechnianie wiedzy i twórczości na użytek pragmatyki poprzez wzajemne wsparcie wiedzy teoretycznej i praktycznego działania. Istotą pracy jest ukierunkowanie rozważań nad doskonaleniem systemu planowania przestrzennego i przekonanie do zmiany sposobu podejścia do problemów przestrzennych. Poszczególne rozdziały powstałe w oparciu o tematykę poruszaną podczas forów, na bazie wiedzy naukowej i doświadczeń autorów, którzy reprezentują zarówno środowisko naukowe, jak i zawodowe, są ilustracją kolejnych spotkań, opisanych chronologicznie wraz z ideą forum we wprowadzeniu do monografii. Zebrany materiał, w intencji autorów, ma służyć promocji aksjologii i idei dobra wspólnego w gospodarowaniu przestrzenią. Może być źródłem wiedzy na temat historycznych opracowań urbanistycznych Białegostoku, przemian środowiska przyrodniczego miasta i jego strefy podmiejskiej. Porusza między innymi problematykę dotyczącą możliwości rozwoju turystyki w regionie, percepcji krajobrazu i wnętrza urbanistyczno-architektonicznych, konfliktów i różnic interesów w zagospodarowaniu przestrzennym, w tym w obszarach o cennych wartościach przyrodniczych, w relacji do obecnego stanu planowania przestrzennego w gminach i obowiązującego systemu prawa planowania przestrzennego.

Summary

The inspiration for this monograph has become regular meetings within the Podlaskie Town Planners Forum. It is a place to exchange views on topical issues of spatial planning. The aim of the work, as well as the idea of the forum is the social education in the cultural space, dissemination of knowledge and creativity for the benefit of pragmatics through mutual support theoretical knowledge and practical action.

The essence of the work is to focus the discussion on the improvement of the system of spatial planning and the conviction to change the approach to spatial problems. Individual chapters formed the basis of the topics addressed in the forums, on the basis of scientific knowledge and experience of the authors, who represent both the scientific community and unions. There are illustration of another meetings, described chronologically with the idea of the Forum in the introduction to the monograph.

The collected material, in the intention of the authors, aims to promote the idea of the common good and axiology in the management of space. It can be a source of knowledge about historical urban studies of Bialystok, transformation of the natural environment of the city and its suburban area. It moves, among other things, issues concerning the possibility of the development of tourism in the region, the perception of landscape and interior urban and architectural, conflicts and differences of interest in spatial development, including in areas with valuable natural values, in relation to the current state of planning in municipalities and legal regime of planning.

Planowanie przestrzenne obejmuje swym zakresem całą przestrzeń naszej egzystencji. Przestrzeń tę wypełniamy naszymi działaniami, które zdaniem Arystotelesa podzielić można na trzy rodzaje czynności (*trybów życia*) - teorię, praktykę i twórczość. Pamiętać musimy przy tym, że praca teoretyczna, nawet połączona z praktyką dydaktyczną, jak również praca obejmująca projektowanie wraz z realizacją, bez odwagi oraz inwencji prowadzących do nowych rozwiązań, będą martwe. Dopiero twórczość, tak często niedoceniana na uczelniach i w urzędach, na pierwszym miejscu stawiając syntezę, daje świadomość koniecznej współzależności owych *trybów (...)*

Stąd wypływa potrzeba spotkań, których celem stanie się nieco heurystyczne, ale poparte zawodowym przeżyciem, wsparcie teorii, by stało się zadość arystotelesowej trójcy.

Takie zadania zostały postawione

Podlaskiemu Forum

Urbanistów.

Dlaczego właśnie forum?

Rządzi nim kairós, co z greckiego znaczy

właściwy moment dla danej sprawy, co już

starożytni doceniali, a dzisiejsze przyśpieszenie biegu

zdarzeń coraz większą wagę nadaje rozwiązaniom problemów

szczególnie związanych z życiem codziennym i dobrem wspólnym.

Dlaczego właśnie planowanie przestrzenne? Jest to bowiem dziedzina ogarniająca wielość problemów badawczych, twórczych i praktycznych, dla których rozwiązania optymalna jest konfrontacja, ułatwiająca także falsyfikację, niezbędną, by zwalczyć szkodliwe paradygmaty.

Dlaczego organizatorami są wyższa uczelnia oraz stowarzyszenie urbanistów? Są to podmioty merytorycznie odpowiedzialne za jakość planowania przestrzennego.
(A. Chwalibóg, J. Tokajuk, H. Jaros)